

աւելի քիչ աղքատին քան հարստին: Քաղաքակրթական զարգացումը սահմանելով որպէս ամենաբարձր իմացականութիւն այն ամենի, ինչ որ աշխարհում խորհուել ու խօսուել է, աւելացնում ենք որ այդ նպատակին հասնելու ամենակարճ ճանապարհը ընթերցանութիւնն է: Ներկայումս ընթերցանութեան համար ուղիղ մշակուած եղանակ չկայ, ամեն ոք ինքը պիտի մշակէ այն: Կարգաւորութիւնից զուրկ ընթերցանութեան համար, ինչ վիճակի մէջ որ այժմս է, իրաւացի կերպով կարելի է Բուտլէրի խօսքերն յառաջ բերել թէ «ոչ մի զբաղմունք այնքան ժամանակի պարողիւն կորուստ չի պատճառում, որքան մեր ընթերցանութիւնը»: Սակայն քաղաքակրթական զարգացումն անհրաժեշտ է նրա էական պայմանը ընթերցանութիւնն է, բայց ոչ խառն ի խուռն, այլ կարգաբանեալ ընթերցանութիւնը: Այս բանում ով որ գէթ մի փոքր օգնութիւն ցոյց տայ ուսանող սերնդին, նա բարի գործ կատարած և անկասկած իսկական օգուտ տուած կլինի: Ժամանակի սղութեան պատճառաբանութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը ջրուի, հէնց որ մենք մեր զբաղմունքների որոշ բաշխմանն ընտելանանք: Եւրաբանչիւր աննպատակ կարդացած գիրքը, ասում է Ֆրիդրիկոս Հարրիսօնը, անդարձ կորցրած ժամանակ է, որ կարող էինք գործ դնել մի ուրիշ՝ մեղ համար աւելի շահաւէտ գրքի ընթերցանութեան վրայ: Ամեն աննպատակ ծանօթութիւն, որ ապարդիւն կերպով գլուխ է լցնում, յետ է մղում այն նպատակայարմար ծանօթութիւնը, որ կարող էր օգուտ բերել: Աշխարհումս այնքան հմտութիւններ, այնքան տեղեկութիւններ, կուտակուած մտքեր և դիտողութիւններ կան, որ նոյն իսկ իրենց ամբողջ կեանքը գիտութեան նուիրած մարդիկ լոկ այն փշրանքներով են օգտուում, որ ճշմարտութեան սեղանիցն է թափուում: Նրանց յաջողում է միայն անսահման, պտղաբեր հողի մասնիկը մշակել. մինչդեռ աշխատանքի մարդիկը միայն կարճատև վայրկեաններ կարող են նուիրել գիտութեան և այս իսկ պատճառով նրանք չեն էլ կարող մինչև անգամ երևակայել այս անհուն տարածութիւնը և թէ գիտութեան որպիսի աննշան մասը միայն կարող են ձեռք բերել: Յայտնի է թէ ոչ ամեն բան հաւասարապէս ուշադրութեան է արժանի, թէ գրքերը զանազանում են միմեանցից այնպէս, ինչպէս ծովափնեայ ալմաստն աւաղից. շատերը նոցանից գոհնիկ, ունայն և նոյն իսկ մնասակար են: Պէտք է սովորութիւն ունենալ խուսափել ժամանակի անվաստակ կորստից և ուղեղն ապարդիւն ծանրաբեռնելուց: Անհրաժեշտ է խիստ զնահա-

տութեան ենթարկել ժամանակակից գրականութեան անզուսպ հոսանքը, որ սպառնում է նսեմացնել անցած դարերի թանկագին ժառանգութիւնը:

Ով որ ընթերցանութեան մէջ լուրջ օգուտ է տեսնում, նա կաշխատի արժանաւոր գիրք ընտրել և ժամանակ չի կորցընի միջակների վրայ: Ենս այնքան էլ ինքնապատան չեմ շարունակում է Հարրիսօնը, որ անպայման կերպով ուրանամ ժամանակակից գրականութեան արժանաւորութիւնը. ես չեմ պնդի թէ ժամանակակից արձակ խօսքը հետաքրքրութիւնից և խրատական լինելուց զուրկ է, կամ թէ Միլտօնի տեղը բռնող չափածոյ դրուածքները միանգամայն վատ են. ընդհակառակն, ես պատրաստ եմ ընդունելու, որ նոքա երաժշտական գեղեցկութիւն ունին և նայել նոցա վրայ իբրև որոշ պատմական ժամանակի ճշգրիտ պատկերների վրայ. իմ կարծիքով ժամանակակից գրական երկերի մեծ մասը նոյն իսկ չափազանց գայթակղեցուցիչ են և անկասկած գրական ծանօթութիւններ են տալիս: Կասկածել թէ իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ օրինաւոր գիրք, որ հաճոյքով է կարդացւում և գրական ծանօթութիւններ է պարունակում, ոչ այլ ինչ պէտք է համարուի, բայց եթէ անարժէք գանձ, նշանակում է լինել մի խաւարամիտ, որ խորտակում է բարերար հաւատը դէպի գրականութիւնն ընդհանրապէս. մի մարդ որ չափազանց յանդգնութեամբ է պաշարուած: Բայց խնդիրը որ իւր բոլոր ճնշող զօրութեամբ ծանրանում է ինձ վրայ շուտափոյթ լուծումն պահանջելով այն է, թէ ո՞ր գրքերի հետ աւելի կարևոր է մեզ ծանօթանալ, այն կարճատև ժամերում, որ ընթերցանութեան համար ենք որոշած: Գրքի նշանակութիւնն այն աստիճանի սուրբ է մեր աչքում, որ նրանից լոկ վայրկենական հաճոյք պահանջելը նշանակում է մոռանալ նրա բարձր նշանակութիւնը այսինքն՝ խրատել, բարձրացնել և ոգևորել: Պատահական ծանօթութիւնների հաւաքածուն արգելում է մեզ ձեռք բերել ճշմարիտ օգտակարը և անհրաժեշտը:

Ազատ կամքը հեղինակութիւններով հանդերձ միակ դեկավարը պիտի լինի գրքերի ընտրութեան գործում: Նախապէս մեր նպատակը որոշելով պիտի ընտրենք մի գիրք, ոչ թէ նրա համար որ ձեռնարկէ հանդիսանում, այլ որպէս զի մենք ինքներս համոզուենք, թէ որքան նպատակայարմար է մեր ընտրութիւնը: Յստակ, առողջ միտքը, մեր խիղճը կամ գիտակցութիւնը՝ ահա մեզ առաջնորդող ձեռնարկը, ինչպէս ընթերցանութեան, նոյնպէս և կեանքի այլ պարապմունքների մէջ:

Անհրաժեշտ է այստեղ յիշել թէ որքան կորստաբեր է արդիւնաւոր ընթերցանութեան համար յափշտակութեան և ևուանդի բացակայութիւնը, որ փոխարինուած է առհասարակ արհեստականութեան և սովորականութեան հետ: Որպէս զի համոզեմ թէ այս կարծիքը հիմնաւոր է, արժէ միայն յառաջ բերել Հարրիսօնի խօսքերը, որն՝ իրաւամբ, ամենախելօք և տաղանդաւոր մանկավարժներից մէկն է համարուում: Իմ ընտրած հատուածի մէջ մենք ուրիշ խնդիրների էլ կհանդիպինք, որոնք շատ մօտ աւելնչութիւն ունին մեզ զբաղեցնող խնդրի հետ, որը շատ անզամ զանազան ճիւղեր է արձակում այս կամ այն կողմ: Ենս միտք չունիմ, ասում է նա, կանգ առնել վատ գրքերի վնասակար ազդեցութեան վրայ. այդ բոլորովին աւելորդ կլինէր: Իմ խօսքը միայն այն գրքերի մասին է, որոնք միահամուռ կերպով ընդունուում են իբրև անվնաս, հետաքրքիր և խրատական: Բայց այս տեսակ գրքերի անազին բազմութիւնից արդեօք շատերն են արժանի ուշադրութեան և՛ որ զլիւսաւորն է, այն ժամանակին, որ այնչափ թանկագին է ուսանողի համար: Գրքերն այնքան շատ են որ մենք չենք կարող բոլորը կարդալ, իսկ նրանցից մի ստուար մասի վրայ նոյնիսկ չարժէ, որ ժամանակ կորցնենք: Այն գրքերը, որ յայտնի են իրենց լուրջ արժանաւորութիւններով, ամենամանշան տոկոսն են կազմում: Ենթադրելով որ բոլոր գրքերը միևնոյն արժանաւորութիւնն ունին և թէ հարցը միայն նրանումն է թէ ինչ կարգով պէտք է կարդալ նրանց, մեծ սխալ արած կը լինինք: Մենք աչքից փախցնում ենք այն հանգամանքը, որ շատ հեղինակներ գրքեր են գրում զանազան նրպատակներով և դրդումներով և թէ նրանց երկերից շատերը նոյն իսկ գիրք կոչուելու արժանի չեն: Գրքեր կազմելու նպատակները նոյնքան բազմազան կարող են լինել, որքան նոյն ինքն մարդկանց գործունէութիւնը. սրա համեմատ գնահատութիւնն էլ տարբեր պիտի լինի: Մեր ընտիր մատենագարանների պարծանքն են կազմում այն աշխարհահռչակ գրքերը, որոնց մէջ, այսպէս ասելով, մեծ մարդկանց մտքից արիւն է հոսում: Սակայն շուտով ստոչում ենք մենք այդ տեսակ գրքերից և սկսում ենք միտրնէ արտակենդրոն բան, մի անյայտ հեղինակի գործ որոնել: Որքան յաճախ արդի գրականութեան ամէն մի երեսում աչքի զարկող անարգութիւնն ու անշնորհութիւնը ի բաց են մղում մեր մտքից օրինակելի հեղինակների յաւերժական ստեղծագործութիւնները և ապականում մեր ճաշակը, որ դէպի վսեմն ու գեղեցիկն է ուղղուած: Հին Հոմերո-

սը՝ մաքուր բանաստեղծութեան, բարձր գեղասիրական հաճոյքի այդ աղբիւրը և աղբիւրն այն ամենի ինչ որ ճշմարիտ և բարձր է կեանքում, տեղափոխում է մեզ բարոյական զօրութեան հերոսների, մաքրութեան, շնորհալիութեան աստուածային աշխարհը: Հոմերոսն այն սակաւաթիւ բանաստեղծներից է, որոնց յիշատակը սրբութեամբ է պահպանուում բոլոր աղբիւրի մէջ: Բայց շատերի արդեօք սեղանի զարդն է նա. շատերն արդեօք ծայրալիւր կարդացել են Ողիսականն ու Նիլականը: Հոմերոսը միշտ երիտասարդ և բազմազան է, լինի նա պատկառելի Գրիկի քաղցրահնչիւն տողերի մէջ, որ միշտ երիտասարդ, միշտ աշխոյժ է, ինչպէս անփին խփուող ծովի ալիքը, որ անվերջ երաժշտութեան անմուռնչ հրճուանքով լցնում է մարդու հոգին. լինի նա Չապմանի հրաշալի տողերի կամ Պօպի ներդաշնակ տների մէջ. կառուպէրի, լօրդ Դերբիի, Փիլիպպոս Վօրսլէյի թարգմանութեան կամ Ողիսականի նոր արձակ թարգմանութեան մէջ,—այդ միևնոյն է: Բայց և այնպէս շատ է՛նք մենք տեսնում արդեօք այնպիսի մարդիկ, որ յափշտակուէին Գրիկի հին աշխարհի Աստուածաշնչով՝ Ողիսականով: Ժամանակակից գրականութեան հոսանքը հեռու է քշում նրանց անմոռաց բանաստեղծութիւնից. վատ ըբրթողների և վիպասանների ընթերցանութեան մէջ թաղուածները յիշեցնում են այն կենդանիներին, որոնք արածում են մարգագետնի վրայ և ուտում են խոտը առանց խտրելու: Զօլայի վիպասանութիւնները կարդացող սերնդի համար նոյնքան սակաւ հասկանալի է Հոմերոսը, որքան մի սեպածև արձանագրութիւն: Քաղաքակրթուած մարդու սառնութիւնը դէպի Հոմերոսի բանաստեղծութիւնը կարելի է համեմատել թարշամած աշխարհասէր կնոջ սառնասրտութեան հետ, որով նա վերաբերում է դէպի երփներանգ ծաղիկներով զարդարուն մարգագետինը կամ դէպի նարգիզների դաշտերը, որ ծածանւում են զգփիւռի թեթև շնչով: Ժամանակակից սերնդի ճաշակի բթութիւնը դէպի բանաստեղծութեան վսեմը, գեղեցիկը մնում է իբրև մի հոգեբանական հանելուկ:

Ամեն ոք յիշում է թէ ինչպիսի բաւականութիւն էր տալիս իրեն Հոմերոսի ընթերցումը դպրոցական տարիներում, ինչպէս վառուում էին իր այտերը ուրախութիւնից, ինչպէս ուժգին էր խփում զարկերակը. նրա տողերը շատ պարզ, հասկանալի և բազմազան են և քանի կարդում ես նրանք այնքան աւելի են դուր գալիս: Սակայն մենք բոլորս էլ տգէտ չեք երևալու երկիւղից հակամէտ ենք ժամանակակից գրողների չափածոյ

անշնորհքութիւնով հետաքրքրուելու, քան թէ Հոմերոսի բանաստեղծութիւնով: Յիրաւի ինչ պիտի պատասխանենք, եթէ յանկարծ փողոցում պատահող մի ծանօթ հարցնի մեզ. «Կարդացել էք այս ինչ նորածե յանգագրողի այն ինչ գործը, կամ թէ չէ մի ուրիշը ճաշի վրայ յանկարծ Տրովադայի տեղադրութեան գիտնական դատողութեան մասին խօսք բանայ: Մարդկութեան մտաւոր զարգացման պատմութեան մէջ մի ամբողջ գլուխ կարելի էր լցնել օրինակներով, որոնք ցոյց տային թէ ինչպէս օրուայ գրական նորութիւնների հետամտութիւնը խեղդում է մեր մէջ ճաշակը դէպի հին երգասածութիւնը, որ մարդու կրեակայութեան արշալոյսն է ողջունում: Ժամանակակից անտաղանդ գրուածքների մէջ խրուած մի կնոջ կամ մարդու ստիպել, որ Հոմերոս կարգայ, նոյնքան անխորհուրդ է, որքան ստիպել մսավաճառին, որ Բեթհովլենի «Ադէլհայիդայից» մի երգ սուլէ: Մարդկային ունայնութեան և դատարկաբանութեան ալիքը, որ շրջապատում է մեզ, խեղդում է մեզնում ճաշակը և ձգտումն դէպի գեղեցիկը, թողնելով այնտեղ միայն նոր գրոյցների և վիպասանութեանց ծարաւ: Ահա այնտեղ էլ ինչպէս սերմնացանի առակի մէջ, փշերը խեղդում են աշխարհի ամենամեծ ստեղծագործութիւնների բարի ընձիւղները: Թէև իմ խօսքս միայն Հոմերոսի մասին է, բայց նրանից դատ կայ մեծ բանաստեղծների մի բաղմութիւն, որոնց ստեղծողական գործունէութիւնը ոչ պակաս հետաքրքրական է:

Վեր առնենք հէնց մեզ ժամանակակից բանաստեղծ Վալտեր Սկօտին, արդեօք շատերն են կարդում նրան պատշաճաւոր յափշտակութեամբ: Շատ անգամ ենք լսում թէ Վալտեր Սկօտի արձակ շարադրութիւնը չափազանց սովորական է և համալսարանական երիտասարդութիւնը խորշում է նրա պարզ ոճից, նրա սահուն նկարագրութիւնից: Նրանք Սվինբօրնին, Մալօկային են գերադասում ինչպէս շատերը սաքսոնական ճեւապակուց շինած հովիւներին գերադասում են Էրիկտէօնի արձաններից—կարիատիտներից, կամ Ֆէլտինգին թոյլ, իսկ Մօցարտին հնացած են համարում: Այս մարդիկը ընդունակ են ցփնել ձեզ վրայ բարձրագոյ ճոռոմախօսութիւններ, կարծես թէ ճոռոմախօսութիւնը ինքըստինքեան առանց մտքի, զգացմունքի, զաղափարի և այն ամենի ինչ որ վսեմ է մարդու մէջ՝ մի նշանակութիւն ունի: Վալտեր Սկօտը այն բանաստեղծներից է իսկ բանաստեղծ ենք ընդունում մենք անխտիր մտքի մեծ ստեղծագործողին, լինի սա արտայայտուած արձակ թէ չափաւոր ձևով) որը երբէք չի կշտացնի

լիովին, ինչպէս որ Բեթհովենի երգը լսելուց կամ արեգակի-
ծագելուց կամ մայր մտնելուց միևնոյն չափով բաւականու-
թիւն ենք ստանում, քանի անգամ էլ որ զգացած լինինք: Ես
այնպէս եմ կարծում, որ ամեն տարի կարող էի կարգալ
«Հնագէտը», «Լամբրմուրի հարսը», «Իվանօհէն», «Կվէնթին
Դուրվարթը»: Միայն Վալտէր Սկօտի երկերը կարող են մի
լաւաւոյն գրողարան կազմել... Վալտէր Սկօտի ահագին կըր-
թական նշանակութիւնը խոստովանելով հանդերձ, ես չեմ
պահանջում, որ բացառիկ նախապատուութիւն տրուի նրան
կամ առհասարակ որևէ բանաստեղծի կամ բանաստեղծների
դասի. բարեբաղդարար նոքա նոյնքան բազմազան են, որքան
մարդկային բնութիւնը: Եթէ ես հիանում եմ Վալտէր Սկօ-
տով, միևնոյն ժամանակ նոյնքան սիրում եմ և Ֆէլիքսգին,
Ռիչարդսոնին, Ստէյնին, Հօլմիտին և Դէֆօյին: Պէտք է ա-
ւելացնեմ նրանց վրայ Կուպէրին, Մարիէտային, Միսս Էջվօր-
տին, Միսս Աուստէնին, սահմանափակուելով Անգլիոյ դասա-
կաններով առանց ժամանակակից վիպասանութեան շրջանումը
դեգերելու: Մենք պիտի զուշանանք որ մեր երկրպագութիւ-
նը անզուգական Շէկսպիրին չը նսնայնէ մեր աչքում ուրիշ
աշխարհների մեծ բանաստեղծներին, որոնք մարդկութեան
զարգացմանը նպաստել են և իղէալների ու նախատիպերի
շարքեր են պարզել նրա առաջ բարձր-գրական ձևով: Պէտք է
մոռանալ և այն բարձր գեղարուեստական պատկերները, որ
հեռու անցեալն է մեզ տուել առասպելի, ժողովրդական պա-
րերի, երգերի, զրոյցների, առածների և բարոյախօսութիւննե-
րի ձևով, որոնք մեզ են հասել իբրև օրինակ նախնական հա-
սարկութեան զարթած մտքերի: Կրկնում եմ, ես այս կամ
այն դպրոցի կողմնակիցը չեմ, եզրակացնում է Հարրիսօնը, ես
մեծ մարդկանց դպրոցին կողմնակից եմ և արհամարում եմ
միջակութիւնը:

Ես ջանացի մեծ մանկավարժի խօսքերով հաստատել իմ
սեպհական համոզմունքը թէ ընթերցանութեան ժամանակ
պէտք է ընտրել միայն օգտակարը և մեր նպատակներին հա-
մապատասխան գրքերը. եթէ այս կանոնին հետևելով ցանկալի
ընտրութիւնը չի յաշտուում ընթերցողին. յանցանքը էլի իրեն՝
ընթերցողինն է:

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱԼԱԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.

Ընթերցանութեան ժամանակի ընտրութիւնը՝ ինչպէս և
գրքերի ընտրութիւնը, ընթերցողի ազատ կամքին է թողնուած:

կարգալ կարելի է երբ կամենաս. անքուն գիշերուայ ժամերին, վաղ առաւօտու թանգադին ժամերին, նախաճաշից առաջ, նախաճաշից յետոյ, ձմեռուայ երկար երեկոներին, միայն թէ մարդ կարգալու սէր ունենայ: Իսկ եթէ կարգալու տրամադրութիւն չկայ, եթէ մարդու ուղեղը յոգնած է և ուշադրութիւնը դժուարութեամբ է կենդրոնանում, այն ժամանակ աւելի լաւ է յետաձգել ընթերցանութիւնը և զբաղուել մի ուրիշ բանով: Մի ուրիշ անդամ, յարմար հանգամանքներում, հինգ բոպէի մէջ աւելի շատ բան կանենք, քան թէ մի քանի ժամ շաբունակ անօգուտ կերպով բռնադատենք մեր ուշադրութիւնը:

Ամեն ոք, ինչքան էլ զբաղուած լինի, կարող է կարգալու ժամանակ գտնել: Եղել են օրինակներ, որ կանայք՝ թէև մինչև բուկը թաղուած տնային գործերի մէջ, բայց և այնպէս կարգալու ժամանակ գտել են, թէև ընդհատումներով բայց շահաւէտութեամբ մտաւոր զարգացման համար մի քանի տող միայն կարգալով այն ժամանակ, երբ կերակուր պատրաստելիս են եղել, կամ հրեխային նայելիս: Եղել են օրինակներ, որ զարբնոցի փուքս-փչողներից, խանութպանի սեղանի ետևից կամ տպագրատան մամուլի կշտից ուսումնականներ են դուրս եկել: Չկայ մի պաշտօն, չկայ մի այնպիսի զբաղմունք, որ սասանելու պահանջին գոհացում տալու արգելք լինի, եթէ միայն այդ կարիքը կայ մարդու մէջ:

«Մինչև որ դուք կը մտածէք թէ ձեր որդուն ինչ գիրք տաք կարգալու, նրա ընկերն այդքան ժամանակում երկու գիրք կը կարդայ, ասում է Ջոնսոնը: Օրական հինգ ժամ կարդացէք և դուք շուտով կը հարստանաք նոր ծանօթութիւններով»: Բայց հինգ ժամը քիչ ժամանակ չէ. իմ կարծիքով լաւ զրքի նուիրած հինգ բոպէն անգամ տարեկան դումարի մէջ իւր բաժին օգուտը կունենայ: Այդ բոպէները մարդու կեանքի մէջ աւելի մեծ նշանակութիւն ունին, քան ամբողջ օրուայ մեքենական աշխատութիւնը: «Մանկական ամենաքաղցր յիշողութիւններիցս մէկը, ասում է Մէրի-Ուարը, այն ժամանակն է երբ ես բարձրաճայն կարդում էի մօրս մօտ: Տնտեսական շատ հոգսեր ունէր նա. որտեղ էլ լինէր՝ խոհանոցում, կաթնատանը թէ հիւրասենեակում, ամեն ժամանակ նա պատրաստ էր ինձ լսել և բացատրում էր ինձ համար անհասկանալի տեղերը: Մտաւոր աշխատանքը նրանից անբաժան էր տնային ամեն տեսակ զբաղմունքնորի ժամանակ, բայց - երբէք բարեդման չը հասցրեց նրան տնտեսութեան մէջ. այս բանի շնորհիւ նա պահպանեց իւր մտքի թարմութիւնը մինչև ութսուն տարեկան»

հասակը և համակրութիւնը դէպի բոլոր շրջապատող իրերը: Ընթերցանութեան ժամանակ անհրաժեշտ է մտաւոր ոյժերի ծախսի նկատմամբ խիստ տնտես լինել: «Անհերքելի ճշմարտութիւն է, ասում է Փիլիպպոս Համերսօնը, թէ այն մարդիկն անգամ, որ իրենց ժամանակի աէրն են, և՛ նրանք պիտի ի հաշիւ տանեն այս տնտեսութիւնը. այս բանում շատերը շատ ուշ են համոզուում»: Նոյն իսկ այն մարդիկ, որ իրենց նուիրել են բացառապէս գրականութեան, նոքա էլ յաճախ վատնում են իրանց ժամանակը առանց պարտ ու պատշաճ շահեկանութեան: Կրթուած մարդկանցից քչերն են կարողանում տնտեսութեամբ գործադրել իրենց ժամանակը: Մի որևէ առարկայ ուսումնասիրելու համար աւելի ժամանակ կորցնելը շոայլութեան կը տանի մեզ այնտեղ, ուր առանձնապէս խնայող պէտք է՝ լինենք և կը սովորեցնի անուշադիր լինել՝ ուր մտքի առանձին լարումն է պահանջուած: Ժամանակի խնայողութեան ամենալաւ ճանապարհը հաստատակամութիւնն է ուսումնասիրութեան գործում և եռանդ՝ խոհարարներին յաղթելու համար: Այս կամ այն առարկան ուսումնասիրելիս՝ անհրաժեշտ է նպատակ դնել որոշ չափով կատարելութեան հասնելու. հակառակ դէպքում մեր աշխատանքը նոյնքան անօգուտ կը լինի, որքան մեքենագործինը որ չը վերջացրած մեքենան դէն է ձգում: Ամեն մէկը մեզնից շատ ձիրք ունի, որոնք ապարդիւն են մնում հէնց այն պատճառով, որ լիովին մշակուած չեն, մենք գիտենք մի քանի օտար լեզուներ, բայց չենք կարողանում ո՛չ խօսել և ո՛չ գրել այդ լեզուներով. հատուկտորներով ծանօթ ենք գիտութեան հետ. յաճախ որևէ արուեստ իմանում ենք լոկ այնքան, որ չենք կարողանում բաւականութիւն պատճառել ո՛չ մեզ, ոչ ուրիշներին: Այդպիսի պայմաններում նման զբաղմունքի վրայ գործ դրած ժամանակը կորուստ կարելի է համարել. այդ տեսակ պարապմունքի վրայ գործ դրած եռանդը կարող էր մտքի վարժութեան ծառայել, իսկ գիտութեան և արուեստի վերաբերութեամբ այդպիսի զբաղմունքը զուտ ժամապաճառութիւն է: Բայց մտքի մարզանքի կարելի է հասնել միայն համառօտ և լաւ խորհած ծրագրով»:

Սակայն վերևի ասածից չի հետևում թէ մենք չը պէտք է սովորենք այնպիսի գիտութիւններ, որոնց մէջ միտք չունենք կատարել լինելու. շատ ծանօթութիւններ հէնց հարկից ստիպուած պէտք է լինին հատուկտոր և օգտակար: Յիշեալ հեղինակը՝ զգուշացնում է մեզ միայն վայրիվիրոյ, անօգուտ

դրադմունքները: «Շատ ընթերցողներ, ասում է Իրէտուէտ, ձանձրոյթի ժամերը «օգտակար զուարնութեան» ժամեր են դարձնում, բազմաթիւ դրքեր թերթոտելով. բայց երկար նայելու համբերութիւնից զուրկ լինելով նրանց ցրուած ջանքերը, թէ արձակ գրուածքի և թէ շանաստեղծութեան վերաբերութեամբ, գոհացուցիչ արդիւնք չեն տալիս: Մարդկանց մի ուրիշ՝ աւելի մեծ դասակարգ կայ, որ ծուլութեան և անհոգութեան է մատնում իրեն ուսանելու մէջ, ինչ որ հասարակութեան և իրեն առջև պատասխանատու կրթուած մարդուն վայել չէ: Այդ դասակարգի մարդիկ որնէ գիրք ձեռք առնելիս՝ մտածելու անափոքր ցանկութիւն անգամ չեն ունենում. նոյն իսկ հեղինակի պատրաստի մտքերը իւրացնելու ջանքը նրանց համար ծանր բնոն է թւում. միայն ժամանակ անցնելուց յետոյ ենք համոզւում թէ որքան թանգագին և անդառնալի ժամանակ ենք գործ դրել լրագրերի, ամսագրերի աննպատակ ընթերցանութեան վրայ լոկ ձանձրոյթ վանելու պատճառով: Այս ամենի դէմ մի արմատական միջոց կայ՝ ճիշտ որոշուած նպատակ և նրան հասնելու անյողողող ձգտումն: Այդպիսի առաջնորդող նպատակ մաղնիսի նման կարող է զտնուել նոյն իսկ հողի մէջ և քաշել դէպի իրեն այն ամենը ինչ որ անհրաժեշտ է, ինչ որ օգտակար է: Առանց դրան ընթերցանութիւնն անօգուտ է. այդպէս ժողոված պաշարը անմիտ կերպով իրար վրայ թափթրփած, աւելի շուտ ի զուր տեղ դրաւող մի անկարգ շեղի է նմանում, քան թէ ծառայում է օգտաւէտութեան և զարգարանքի: Այնտեղ, ուր լուրջ նպատակ չկայ վտանգն արքան մեծ է, որ կեանքը դատարկ, անօգուտ ժամավաճառութեան մատնելու է սպառնում»:

Գերմանացիները, որոնք գիտնական ասպարիզում մեծամեծ արդիւնքների են հասել, կարող են մեզ համար օրինակ լինել ընթերցանութեան ժամերի խոհական բաշխման նկատմամբ. նրանք ասում են, որ մտաւոր աշխատանքը չը պէտք է ընդհատուի, այլ պէտք է միայն մերթ ընդ մերթ բազմազանել այն նիւթի փոփոխութեամբ և հանգստութեամբ: Իւր ամբողջ կեանքը մտաւոր զարգացման նուիրած Վիկտոր Ժակվօնի պէս մի մարդու հիանալի նամակներում, ասում է Համբրտօնը, մի տեղ կայ, ուր նա յիշում է գերմանացիների մտաւոր աշխատանքի մասին «Ջարմանալով գերմանացիների ձեռք բերած ծանօթութիւնների ծաւալի ընդհարձակութեան և բազմազանութեան վրայ, ես հարցրի իմ ծանօթներից մէկին, որ ծագմամբ սաքսոնացի էր և եւրոպացի առաջնակարգ երկրա-

բաններից մէկը, թէ ինչ եղանակով նրա հայրենակիցները կարողանում են այնքան շատ բան իմանալ: Ահա նրա իսկական պատասխանը. «Գիերմանացին (բացի ինձնից, որ մարդկանց մէջ ամենապարագորդն եմ) ձմեռ թէ ամառ վեր է կենում կանուխ՝ ժամի հնգին. պարագում է չորս ժամ մինչև նախաճաշիկը: Այդ ժամանակ նա ծխում է, որ երբէք չի էլ ընդհատում նրա պարագութեանը: Նախաճաշի համար նա գործ է դնում կէս ժամ: Նախաճաշիկից յետոյ կէս ժամ նա խօսակցում է կնոջ հետ կամ խաղում է հրեխանների հետ: Ապա պարագում է վից ժամ: Ճաշում է առանց շապիկու: Ճաշից յետոյ ծխում և խաղում է մի ժամի չափ. հրեխանների հետ: Մինչև քնիկը պարագում է էլի չորս ժամ: Եւ այդպէս ամեն օր, շատ քիչ անգամ դուրս գալով տնից: Այդպիսի կիանքի շնորհիւ գիերմանացի ամենատաղիւր բնափիլիսոփայ էրստէղը դարձաւ միևնոյն ժամանակ և ամենամեծ բնագէտը. բնագնացազուկանտը՝ եւրոպացի ամենալաւ աստղաբաշխներից մէկը. Գէօտէն՝ գիերմանացի ամենամեծ և ամենաբեղմնաւոր գրիչը, միևնոյն ժամանակ և քաջ բուսաբան, հանքաբան և բնափիլիսոփայ էր»: Գիերմանացիներին յատուկ այդ նստակեցութեամբ մինչև իսկ սահմանափակ ուղեղները փայլուն արդիւնքների են հասնում, այն ինչ կողմնակի մարդուն թւում է թէ գերմանական գիտնականները դարձրի և ծխախոտի մէջ են թաղուած միայն: Մտաւոր աշխատանքի մէջ տոկուն լինելու միջնորդական արդիւնքների մասին՝ իհարկէ փոփոխուող բազմազանութեամբ հանդերձ, Համերտօնն այսպէս է ասում. «Այն ժամանակում, երբ շատ շնորհալի մարդիկ կարողանում են յառաջ գնալ մի քանի ճիւղերում իրենց ընդունակութեան շնորհիւ, ուրիշները՝ որ այդպիսի ձիրքերով չեն օժտուած, յառաջանում են մի որևէ ճիւղի մէջ իրենց նստակեաց աշխատանքի շնորհիւ իրենց տրամադրութեան տակ մի քանի ազատ ժամ միայն ունենալով: Ամենագլխաւորը ժամանակի կարգաւորելն է այնպէս, որ կարելի լինի օրական երկու ժամ ընթերցանութեան նուիրել առանց վնասելու. առողջութեանը և սեփական ընթացիկ գործերին: Գուցէ կասեն թէ օրական հրկու ժամը շատ քիչ է. բայց ես պնդում եմ այդքան ժամանակի վրայ, աչքի առաջ ունենալով չը խանգարել մեր օրական աշխատութիւններն ու զուարճութիւնները: Թող գործադրեն միայն երկու ժամ, բայց կանոնաւոր կերպով, ամեն օր և զբաղմունքները յաճողութեամբ կը յառաջանան»:

Ընդհատումներից խուսափելու համար մենք մինչև ան-

զամ մեր ընտանիքի անդամներից կարող ենք առանձնանալ-
բայց դէպքեր են պատահում երբ ամուսնու կամ բարեկամի
հետ ընթերցանութիւնն աւելի արդիւնաւոր է ինուս, քան ա-
ռանձին: Շատ պարզ է, որ ժամանակն ընթերցանութեան վրայ
ծախսելն աւելի խելացի է, քան ընկերական շրջանին նուիր-
ուելը: Աշխարհիկ կեանքը և մտաւոր զբաղման կեանքը ի-
րար հետ չեն հաշտուում և պէտք է ընտրել կամ մէկը, կամ
միւսը:

«Աշխարհիկ կեանքն ու մտաւորականը անհաշտ են, ա-
սում է Մ— Համերտօնը. եթէ ընտրում ենք մէկը, պէտք է
զոհենք միւսը: Եթէ դուք մտաւոր կեանքը կընտրէք, դուք
կը ստանաք այնպիսի հաճոյքներ, որոնք կունենան հանդարտ
խորին բնաւորութիւն, բայց կը զրկուիք աշխարհային բաւա-
կանութիւններից, որոնք այնուամենայնիւ սերտ կապ ունին
մարդկային բնութեան հետ: Անզլիխալում կարողանում են
զուարճալին օգտակարի հետ միացնել՝ վարժութիւններ թէ
մարմնի և թէ մտքի համար: Խոճոյքների և ամեն տեսակ բա-
ւականութիւնների մէջ ժամանակ անցնող հարուստ դասակար-
գերը Ոլիմպոսի աստուածների նման վերկիցն են նայում աշ-
խատող մարդիկների վրայ. նրանք օտուում են այդ աշխա-
տանքի արդիւնքներից, ոչ մի մասնակցութիւն չունենալով
նրանում: Աշխարհային զուարճութիւնների փոխարէն մտաւո-
րական կեանքը ձեզ տալիս է միայն մի բան. բաղմամիայ
նստակիաց կեանքի աշխատանքից յետոյ՝ թէկուզ ամենահամեստ,
բայց մի տեղ կը բռնէք միւս գիտնական գործիչների շարքում:
Այդ արդիւնքին հասնելու ճանապարհին դուք շատ բան՝ իբրև
խոտան, դէն կը ձգէք: Դոցանից դուք կընտրէք մէկը կամ
երկուսը, իբրև ձեզ աւելի յարմար: Բաղմամիայ շանքերից յե-
տոյ որեւէ ասպարհում, դուք հանգիստ անձնապատուութիւն
կզգաք, և որ ամենից քիչ է պատահում, դուք կը սովորէք
յարգանքով վերաբերուիլ դէպի ձեռ շրջապատը: Խուսափելով
ամենայն դատարկ և շացնող բաներից, դուք կը սկսէք ապրիլ
ճշմարիտ գիտութեամբ՝ այն մարդու նման, որ երես է դարձ-
նում թատրոնական-բեմական սարքերից, բնութեան յաւիտե-
նական ղեղեկութիւններով բաւականութիւն ստանալու հա-
մարձ:

Այս բոլոր ասածներից ընթերցողը տեսնում է, թէ որքան
սերտ կապ ունի ընթերցանութեան ժամանակի ընտրութեան
խնդիրը ժամանակն ամենաարդիւնաւոր կերպով գործադրելու
խնդրի հետ: Գրքերին նուիրելով մեր պարապոյ ժամերը կամ

րոպէները, մենք չը պէտք է մոռանանք, թէ որքան ընդարձակ է ընթերցանութեան շրջանը և թէ որքան քիչ ժամանակ ունենք դրա համար մեր տրամադրութեան տակ. միայն այդ ժամանակ կարող ենք յուսալ, որ մենք մեր նպատակներին համնելու շաւղից չենք շեղուի:

ՈՐՔԱՆ ԿԱՐԴԱՆԻՔ...

Որքան դժուար է կերակրել քանակը որոշել կամ ֆիզիքական աշխատանքի սահմանը գծել, նոյնքան էլ դժուար է և ընթերցանութեան քանակը սահմանել: Ճաշակներն ու պայմանները խիստ բազմազան են իւրաքանչիւր դէպքում: Շատերը կարգում են շատ արագ, միևնոյն ժամանակ և օգտաւէտ կերպով: Ինչ ասել կուզի, որ վէպերն և նման գրութեանքները կարդացում են անհամեմատ աւելի արագ քան օր. Յունաստանի պատմութիւնը: Ճարտար, աշխոյժ ձեռքով գրութեան նորածն տանաւորի մի հատած աւելի քիչ ժամանակ կը պահանջի կարդալու համար, քան թէ նոյն մեծութեամբ մի հատած Միլտոնից կամ Հոմերոսից: Պարզ, գողտրիկ ոճով գրող մի հեղինակ, ինչպէս Լօնգֆելլօն, աւելի հեշտութեամբ է կարդացւում, քան մթին, արուեստական մի գրող՝ ինչպէս օր. Ռոբէրա Բրաունինգը:

Առհասարակ ընթերցանութիւնը միայն այն ժամանակ կարելի է գոհացուցիչ համարել, երբ ընթերցողը կարդացած էջը՝ լինի դա վէպ, պատմութիւն, հուճորական վիպասանութիւն կամ վարդապետական ոտանաւոր, բոլորովին իւրացրել և դրոշմել է յիշողութեան մէջ: «Ընթերցանութիւնը միշտ ինձ մտածելու է տրամադրում, ասում է Մ-ը Բիչերը, ես չեմ կարողանում դատել գաղափարներ կազմակերպելու գործողութիւնը տպաւորութիւններից, որի հետևանքն այն է լինում, որ ընթերցանութեան ժամանակ իմ մտքերս ցրւում են այս ու այն կողմ, որից և ընթերցանութիւնը դանդաղում է»: Դուզալտ Օտիւարտը մտածելու անհրաժեշտութիւնը ընթերցանութեան ժամանակ բացատրում է այսպէս. «Յիրաւի ոչ մի բան այնքան չի նսեմացնում ոչ միայն ստեղծագործական այլ և ընդհանրապէս մտաւոր ոյժերը, ինչպէս շատ բայց առանց խորհրդածութեան կարգալու արմատացած սովորութիւնը: Մտաւոր ոյժերի գործունէութիւնը հետզհետէ բթանում է վարժութիւնների սակաւութիւնից և յաճախ մեր բոլոր համոզմունքը

ները կորչում են կարգացած մտքերի անկարգ թոհուրոհի մէջ»։

Ձոն Լոկը շատ ուղիղ է նկատել. «Ով որ շատ է կարգացել՝ երևակայում է թէ շատ էլ բան գիտէ. բայց այդ միշտ ուղիղ չի լինում. Ընթերցանութիւնը մեզ միայն մտքի պաշար է տալիս և միայն մտքի աշխատանքն է օգնում այդ նիւթը իւրացնելու։ Այս դէպքում մենք նման ենք որոճող կենդանիների դասին։ Բաւական չէ միայն գլուխը լցնել գրքերից քաղած ծանօթութիւնների ծանրութեամբ. մինչև որ օրգանիզմը նրանց չը մարսէ, նրանք չեն կարող մտքին ոյժ և սնունդ տալ։ Ուսուցչապետ Ատկինսոնն այսպէս է արտայայտում. «Սովորողի համար կարևորն այն չէ, թէ որքան պէտք է կարգալ. նրա համար կարևոր է կարգացածի որակը և ընթերցանութեան եղանակը։ Մեծ նմանութիւն կայ Ֆիզիքական և մտաւոր սննդի մարսողութեան մէջ։ Ասորեայ կեանքից մի օրինակ բերենք. երկու հոգի ճոխ սեղան նստեցին. մէկը՝ որ լաւ ակորժակ ունի և հասկանում է մարմնի համար սննդաբար կերակրի նշանակութիւնը՝ ընտրում է ամենապարզ կերակուրները. միւսը որ քմահաճոյ, ինքնահաճ ճաշակի տէր է և կերակրի բնալուծական և բնախօսական յատկութիւնների մասին գաղափար չունի, ընտրում է մեծածախս, համադամ խորտիկները։ Առաջինը սեղանից վեր է կենում կուշտ և կազդուրուած, երկրորդը թեթևացած գրպանով, բայց դատարկ ստամոքսով, Երբ մենք ուսումնասիրում ենք բնախօսական բնալուծութիւնը և մարմնի սննդաուութիւնը, ինչու պէտք է արհամարհենք մտքի բնալուծութիւնը և մտաւոր կերակրի ընտրութիւնը։ Ես միասակար գրքերի մասին չեմ խօսում այստեղ, չէ՞ որ մենք կերակրի մէջ էլ թոյն չենք խառնում։ Ես խօսում եմ միայն այն սննդաբար նիւթի մասին, որ ցրուած է բազմաթիւ գրքերի մէջ։ Բրէտուէտ՝ ամերիկացի հեղինակը, որ այս հարցով զբաղւում է, ասում է. «Միտքն առողջ կերակուր է պահանջում. թեթև ընթերցանութիւնը թուլացնում է մարդու ընդունակութիւնները»։ Լօրդ Բէկօնը սրամիտ կերպով նկատել է. «Կարդացէք ոչ նրա համար որ վիճէք, հերքէք - կամ այնպայման հաւատաք, այլ նրա համար, որ ձեր կարգացածը կշռադատէք և լաւ խորհէք։ Այս բանի մէջն է օգտակար ընթերցանութեան և գրքերի յաջող ընտրութեան բոլոր գաղտնիքը։ Եթէ գրքերի իսկական արժէքը որոշէին, որքան ժողովրդականութիւն ստացած գրքեր պիտի դուրս ձգուէին անպէտք իրերի շարքը մտնելու համար։ Յաւալի է տեսնել որ մարդկային միլիօնաւոր գլուխներ նուիրւում են այնպիսի եր-

կերի ընթերցանութեան, որոնց մէջ իսկապէս ոչինչ չկայ սնա-
փառութեան ունայն փայլից գառ: Ինչպիսի բազմութիւն
մարդկանց նախ քան Ֆիդիքաիան կատարեալ զարգացման
հասնելը, անկանոն պարապմունքների շնորհիւ դաւանում է ար-
դէն փոքրահասակ, շղային, հրէշաւոր և խեղանդամ Դատարկ,
Ֆեասակար գրքերի ընթերցանութիւնը խեղդում է այն բնա-
ծին ձգտումները, որ տանում են մարդուն դէպի բարձր բա-
ւականութիւնները, սպանում է եռանդը և ստորացնում է մար-
դու մտաւոր զարգացումը»:

«Կոլորիշը անուշադիր ընթերցողին համեմատում է աւա-
զի ժամացոյցի հետ. ինչքան էլ նա աւազ թաւալէ, ապակու
վրայ հետք չի մնայ. կամ՝ սպունգի հետ. ամեն պատահական
բան ծծելուց յետոյ նա հեշտութեամբ իւր առաջուպ գիրքն է
ընդունում բան չը պահելով իրենում բացի կեղտից. կամ քա-
միչի հետ, որ իւր միջով ամեն ինչ անց է կացնում, բացի
գիրտից և աւելորդութիւններից: Բայց կան ընթերցողներ, ո-
րոնք Նոլիոնդայի բանուորին են յիշեցնում, որն ալմաստ
գտնելով խնամքով պահում է, իսկ խոտանները դէն է ձգում»:
Գրքի օգուտը ոչ միայն իրեն՝ գրքի մէջն է, այլ և ընթերցողի
գլխի մէջը: Պետրարքն ասում է, ընթերցանութիւնը ոմանց
հմտութիւնների հասցրեց, իսկ ոմանց խելագորկ հարաւ: Ինչ-
պէս որ կերակրի չափազանցութիւնը յաճախ բաղցից աւելի է
Ֆեասում մարդուն, նոյնը և խելքի նկատմամբ. գրքերի ընտ-
րութիւնը ինչպէս և կերակրինը համապատասխան պէտք է լինի
ընթերցողի ոյժերին»:

Գրականութեան միջակ երկերով զուլս լցնելը, ասում է
Ֆրիդրիկոս Հարրիսօնը, նշանակում է բոլոր իսկական օգտա-
կար բաների առաջ արգելք դնել: Իմ կարծիքով խելացի ըն-
թերցանութեան սովորութիւն ձեռք բերելու խնդիրը ամենա-
դժուար խնդիրներից մէկն է. այդ բանին կարելի է հասնել
միայն չափազանց ջանքերով և հաստատուն վճռականութեամբ:
Կարդալ միայն կարդալու համար, փոխանակ կարդացածից օ-
գուտ քաղելու, ամենատարածուած և ամենաֆեասակար սովո-
րութիւններից մէկն է: Ինչո՞ւ հաւասարապէս հիմանք գրա-
կանութեան ամեն մի երկով, քանի որ նրա մէջ լաւ բաների
հետ մէկտեղ համարեա կիսով չափ և անպէտք բաներ կան:
Մարդիկ կան որ կարդացած գրքերի շատութեամբ են պարծե-
նում, ինչպէս որ ոմանք հպարտանում են կուլ տուած խմիչք-
ների քանակութեամբ, մոռանալով, որ ձեռք ձգած գրքերի ան-
խըտիր ընթերցումը սպանում է մեր մէջ գրքերից օգտաւէտը

քաղելու ընդունակութիւնը: Անմահ Միլտօնը հետեւեալ խօսքերն ասաց, որն անգիր գիտէ ամբողջ Անգլիան. «Լաւ գիրք սպանելը նոյնն է, թէ մարդ սպանել: Ես աջալրջութեամբ կը հետևեմ գրքերին, աւելացրեց նա. նրանցից շատերը ամենախիստ դատի են արժանի, ինչպէս չարամիտ յանցագործներ: Ով որ իւր թանգագին ժամանակը անպէտք գրքի վրայ է վաճառում, նա մահացու հարուած է տալիս ընտիր գրքին, որի մէջ հեղինակը կենդրոնացրել է կենսական իմաստութեան բոլոր էութիւնը ի խրատ ապագայ սերնդի: Չանազան գործերով զբաղուած մարդիկ պէտք է բաւականան ջիշ գրքերի ընտրութեամբ: Յագեցնելով իրենց միտքը անպէտք երկերով, հէնց դրանով նրանք ասանում են այն գրքերը, որոնց Միլտօնն անմահ է կոչում. վերջիններն՝ ինչպէս թաղուած են մնում:»

Այստեղ վստահանում եմ կրկնել նոյն միտքը յառաջ բերելով յոռետես Շոպէնհաուէր փիլիսոփայի խօսքերը. «Գրականութեան մէջ, ինչպէս և կեանքի մէջ, որ կողմն էլ որ շուտ գաս, հեղինակութիւնների ահագին բազմութեան կը հանդիպես, որոնք շնաստակար հետք են թողնում, ինչպէս ձանձրալի ճանձերի խումբը ամառնային սոթ եղանակին: Բազմաթիւ անպէտք գրուածներ վայրի որոմի նման խեղզում են բարի ընձիւղները: Այդ տեսակ գրքերն ապարդիւն կերպով ի չարն են գործ դնում ժամանակը, փողը և մարդկանց ուշադրութիւնը, որ արժանի է առաւել բարձր նպատակների. նրանք գրւում են բացառապէս շահասիրական նպատակով: Բաւական չէ. որ այդտեսակ գրականութիւնն անօգուտ է. այլ ուղղակի շնաս է բերում: Մեր գրականութեան ինն տասներորդ մասի միակ նպատակն է հասարակութեան գրպանից մի կամ երկու տալէր դուրս կորզել. հեղինակը, հրատարակիչը և տպարանը համերաշխ միանում են այդ նպատակի համար: Ամենաշնաստակար աւերիչները գրողանոց խզրոզներն են, որոնք ճանապարհ են հարթում իրենց համար գրական ասպարիզում և ապականում հասարակութեան ճաշակը:»

Սրանից հետևում է թէ պէտք է նոյնպէս կարողանանք խուսափել մօղնի գրքերի ընթերցանութիւնից, որոնք մեծ աղմուկ են հանում իրենց լոյս տեսնելով և մի քանի հրատարակութիւններ են ունենում իրենց կեանքի առաջին և վերջին տարին: Չը պէտք է մոռանալ, որ յիմարների համար գրողը միշտ բազմաթիւ ընթերցողներ է ունենում: Մենք պէտք է մեր պարագոյ ժամերի ամենակարճ ընթացքն ենք անշամ նուիրենք բոլոր ժամանակների և ազգերի նշանաւոր մտածողնե-

րին, որոնք մարդկութիւնից բարձր են կանգնած. միայն այդ տեսակ հեղինակներն են մեզ դարգացնում և դաստիարակում: Մենք ամեն ժամանակ կարող ենք կարդալ անպէտք գրքեր մեր ուղեցածին չափ, այն ինչ երբէք չի յաջողուի մեզ բուարար քանակութեամբ լաւ գրքեր կարդալ: Վատ գրքերը՝ կատարեալ թոյն են, որ քաւքայում են բանակութեան հիմքը: Եւ որովհետեւ շատերն շտապում են կարդալ գրականութեան ոչ թէ լաւագոյն, այլ լոկ նորագոյն արտադրութիւնները, ուստի և հեղինակներն էլ ձգտում են հասարակութեան այդ տեսակ պահանջին բաւականութիւն տալ. նրանք միեւնոյն մտքերի նեղ շրջանի մէջ են պտուտում և իրենց դարը ճահճային անշարժութեան մէջ են թաղում: Այն հմտութիւնները, որոնք ձեռք են բերում առանց բանականութեան քննադատական գնահատութեան՝ մեզ հետ նոյն յարաբերութիւնն ունին, ինչ որ մեր մարմնի արուեստակեալ մասերը, որոնք մեր մերկութիւնը ծածկելու են ծառայում. մինչդեռ մեր մտքի մշակութեան ենթարկուած ծանօթութիւնները մարմին ու արիւն և մեր մտքի անկապտելի սեփականութիւն են դառնում: Հէնց այստեղից էլ յառաջ է դալիս խորհրդածողի և իմաստակի մէջ եղած զանազանութիւնը: Մեծ մտածողի մտաւոր սեփականութիւնը նման է մի գեղարուեստական պատկերի, որի գոյների ներդաշնակ դասաւորութիւնը, լուսոյ և ստուերի ամենաաննշան խաղն անգամ դիտողի աչքին է ընկնում, մինչդեռ հասարակ ուսումնականի միտքը կարելի է նմանեցնել նկարչական նկարատախտակի, որ ծածկուած է բաց գոյներով առանց որևէ դասաւորութեան և ներդաշնակութեան: Միայն այն հեղինակներն են մեզ իրական օգուտ տալիս, որոնց միտքն աւելի կայտառ և աւելի պայծառ է մեր մտքից. մի որոշ ժամանակ մենք նրանց խելքովն ենք մտածում. նրանց հեղինակութիւնների ընթերցման ազդեցութեան տակ մեր մտքերը կենդանանում են և մենք համարձակ բարձրանում, սաւառնում ենք այնպիսի խաւերում, որոնք անմատչելի են մեզ առանց նրանց օգնութեան:

Եթէ մենք երես առ երես կարդալիս համոզուում ենք թէ այդ ընթերցումից մեր միտքը ոչինչ չի շահում, այդ նշանակում է թէ ընթերցանութիւնը պէտք է ընդհատել, որտեղ էլ մենք կանգնած լինենք՝ գրքի սկզբում թէ մէջտեղը, — միեւնոյն է: Նախընթաց գլխում մենք արդէն պնդում էինք, որ ընթերցողը ամենից առաջ պէտք է հաշիւ տայ իրեն, թէ ինչու համար է ընտրում որևէ գիրք՝ արդեօք դիտնական նպատակի,

թէ լոկ գուարճութեան համար: Երկու դէպքումն էլ եթէ գիրքը նպատակին չի ծառայում, այն ժամանակ պէտք է մի կողմ դնել և մի այլ բանով զբաղուել:

«Շատ բան մի անգամից մի կարգաք, ասում է էդուարդ Հէլը, կանպ առէք իսկոյն երբ յողնածութիւն զգաք և շարունակելուց առաջ կարգացածը վերլուծեցէք»: Ընթերցանութեան նպատակը գլխաւոր տեղը պիտի բռնէ: Արդեօք ծանօթութիւններ ձեռք բերելու համար ենք կարդում թէ լոկ գուարճութեան՝ մենք պէտք է կարդանք ճիշտ այնքան ժամանակ, որքան որ լարուած է մեր ուշադրութիւնը: Եթէ պատմութիւնը կամ վիպասանութիւնը սկսում են ծանրանալ մեզ վրայ ինչպէս մի բռն, նշանակում է թէ խիստ շատ կարդացինք:

Շատերը միևնոյն ժամանակում կարդում են և՛ շատ և՛ քիչ: Միանուագ նոքա շատ գրքի են ձեռք տալիս, բայց և ոչ մէկը չը իւրացնելով, նախ գոհացում չեն ստանում, որովհետև նրանք չեն կարողացել մի առարկայի վրայ կենդրոնացնել իրենց ուշադրութիւնը: «Շատերը սովորել են կարդալ առանց խտրութեան, ինչ որ պատահի, ասում է Բոստօնի-Գրական-Աշխարհը, չառաջնորդուելով իրենց ընտրութեան մէջ բարձրագոյն նպատակներով, որոնք միայն կարող են ցանկալի արդիւնքների հասցնել: Անկարելի է կարդալ բոլոր հրատարակուող գրքերը, չի կարելի նոյն իսկ նրանց վերնագիրները յիշել. մնում է միայն գրքերի որոշ ընտրութիւն անել, ուշադրութիւն կենդրոնացնելով մի որևէ առարկայի վրայ»: Այս շարունակում է. «Շատ լաւ կը լինի եթէ գրքեր ընտրելիս մարդ իւր ուշադրութիւնը կենդրոնացնէ բացառապէս որևէ պատմական շրջանի վրայ, որևէ ակնաւոր գործչի կամ գիտութեան կամ արուեստի որևէ բաժնի վրայ, և ուսումնասիրէ կանոնաւոր մշակուած եղանակով: Ի մի հաւաքեցէք ձեր ընտրած նիւթի իրողութիւնները և փաստերը, լուսաբանեցէք այն ամեն կողմից և բոլոր հնարաւոր կապակցութիւններով: Ընթերցանութեան այդպիսի եղանակը կենդանի հետաքրքրութիւն կը պահպանէ ձեր պարապմունքների մէջ. նա քիչ ժամանակ կը պահանջէ, բայց կը հարստացնէ ձեր միտքն ընդարձակ ծանօթութիւններով»: Պատէր եպիսկոպոսն էլ գովում է այս եղանակը. «Շարադրութիւնների նիւթերն ուսումնասիրեցէք, այլ ոչ շարադրութիւններն ընդհանրապէս. համեմատեցէք նոյն նիւթը մշակող զանազան հեղինակներ, տեղեկութիւններ հաւաքեցէք զանազան աղբիւրներից, առողջ տրամաբանութեամբ եզրակացութիւններ հանեցէք կարդացած շարադրութիւններից: Այդպիսի

նպատակ ընտրելով աշխատեցէք ամենափոքր շեղում անգամ չանել, որպէսզի զուր ժամանակ չը վատնէք և աւելորդ ընթերցանութեամբ չը ծանրաբեռնուիք: Օրինակ, ով որ մտքովը դրել է Գրինի անգլիական ազգի Համառօտ պատմութիւնը կարդալ և միևնոյն ժամանակ գիշերներ է լուսացնում նորերով վիպասանութիւններով՝ նա անխոհեմ է վարուով: Ընդհակառակն ով որ զբաղուով է ժամանակակից հեղինակների ուսումնասիրութեամբ և քննական գնահատութեամբ, նա անխոհեմ կը լինի, եթէ Գրինի պատմութիւնից երկու հարիւր երես դաս վերցնի: Ապա ուրեմն, ինչոր որոշ պայմաններով արդիւնաւէտ և գովելի է, ուրիշ տեղ յաճախ վնասակար է լինում և դատափետութեան արժանի:

Այստեղ պէտք ենք համարում կարդացածի կրկնութեան համար մի քանի խօսք ասել: Ով որ կամենում է լրջօրէն ուսումնասիրել մի որևէ և առարկայ, ասում է Լիւտէրը, նա պէտք է շատ թէ քիչ անգամ կրկնէ աչքի ընկնող հեղինակութիւնները, որովհետև շատ զանազան գրքեր կարդալիս յաճախ մտքերի շփոթութիւն է յառաջ գալիս: Ով որ քիչ-քիչ ամեն տեղ ապրում է, երբէք իւր սեփական օջախը չի ունենայ: Լաւ գիւրքն արժէ երկրորդ անգամ կարդալ: միզնից իւրաքանչիւրը իւր սիրած հեղինակներն ունի. յաճախ դառնում ենք նրանց և խօսակցում ամեն անգամ մի նոր բաւականութեամբ: Լաւ գրքի առաջին, երկրորդ, երրորդ չորրորդ անգամ կարդալը կամ նրանից նոյն իսկ մի գլուխ կարդալը մեծ օգուտ է մտքի և յիշողութեան համար: Սակայն պէտք չէ այս սովորութեամբ չափազանց տարուիլ: Մենք ստիպուած ենք ոչ ամեն ինչ պահել մեր յիշողութեան մէջ, որովհետև մեր ուղեղի կազմութիւնն այնպէս է, որ չի կարող ամեն կարդացած բովանդակել առանց բացառութեան: Պէտք էլ չէ մի քանի հեղինակների կրկնակի ընթերցանութեամբ սահմանափակուիլ ի վնաս միւսների ծանօթութեան: Առանց այն էլ բազմաթիւ ընտիր հեղինակութիւններ անձեռնմելի կլինան ժամանակի սղութեան պատճառով: Կարդացէք ուշադրութեամբ և լաւ որոճացէք կարդացածը, նորից վերադարձէք աչքի անցրէք լաւագոյն կտորները: Բայց մի յուսահատուէք, եթէ ձեր յիշողութիւնը դաւաճանում է ձեզ և մի բռնադատէք այն, պահանջելով նրանից ինչոր անկարելի է: Իբրև եղրակացութիւն այս գլխի անհրաժեշտ է երկու հանգամանք ևս բացատրել. կան մարդիկ, որոնք լիք լեցնում են իրենց և ուրիշների գլուխը չափազանց ընթերցանութեամբ որ պատճառ է դառնում ֆիզիքական և բարոյական խօթու-

Թեանց և մահուան: Բայց կան և այնպիսի մարդիկ, որոնց համար ուրիշների խորհուրդը ընթերցանութիւնը սահմանափակելու նկատմամբ բոլորովին աւելորդ է, ամենապարզ պատճառով. այդպիսիները կարդալու սովորութիւն չունին ամենեւին:

Լսենք թէ ինչ է ասում Հերբէրտ Սպէնսէրը մտաւոր բեռնաւորութեան վնասի մասին. նրա խօսքը վերաբերում է թէ մանուկներին և թէ հասակաւորներին. «Թէ երիտասարդի և թէ հասակաւորի վրայ ժամանակակից կեանքի դրած կնիքը աւելի և աւելի խորն է գնում: Որ կողմ որ աչքներդ դարձնէք մատաղ սերդի խանգարուած առողջութեան օրինակներ կտեսնէք, որ հետևանք է անկանոն պարապմունքների: Անդադար կարիք են դուրս աշակերտողները իրանց խանգարուած առողջութիւնը վերականգնելու համար աւելի կամ պակաս տևողութեամբ հանգիստ առնել: Քիչ չեն նաև ուղեղի ըրոնիքական բորբոքման դէպքեր, որ ամիսներ է տևում և որ կարող է աւելի երկարել: Շատ անգամ ենք լսում տենդի մասին, որ չափազանց յոգնածութիւնից է յառաջանում դպրոցներում: Նրբեմն աշակերտը քայքայուած առողջութեան պատճառով ստիպուած լինելով առ ժամանակ դադարեցնել իւր պարապմունքները, ժամանակից առաջ է վերադառնում ուսումնարան և դասարանում ուշաթափուում է: Մենք բերում ենք այս օրինակները, որովհետև երկու տարում մենք կարողացել ենք արդէն բաւական դիտել: Մենք դիպուածով նկատել ենք և այն՝ թէ ինչպէս դպրոցական անկանոն պարապմունքներից յառաջացած չարիքը ազդում է յետագայ սերնդի վրայ. յառողջ ծնողների զաւակ մի երիտասարդ կին, որ իւր ուսումնաւարտել էր Շօտլանդական մի գիշերօթիկ դպրոցում, այնքան էր քայքայել այնտեղ իւր առողջութիւնը, որ առաւօտները միշտ տանջուում էր գլխի պտոյտով: Նրա երեխաները ժառանգեցին նրա մաշուած ուղեղը և անընդունակ դարձան նոյն իսկ ուսման ամենաչնչին մասերն ըմբռնելու. հէնց որ սկսում էին կարդալ՝ գլխի ցաւը և պտոյտը նրանց տանջում էր: Մենք մի երիտասարդ աղջիկ էլ ենք ճանաչում, բոլորովին հիւանդ գիմնագիական դասընթացի չափազանց մտաւոր աշխատանքից: Նա կորցրել էր ախորժակը. ձեռքերն ու ոտքերը՝ նոյն իսկ ամենատաք եղանակին, սառն էին. նա այնքան թոյլ էր, որ նոյն իսկ մի փոքրիկ զբօսանքն անգամ դանդաղ քայլերով յոգնեցնում էր նրան. սանդուխտները բարձրանալիս նրա սիրտը սաստիկ բաբախում էր. նրա աչքերն զգալի կերպով տկարացել էին. կարճահասակ էր մնացել և կազմուածքի գործուածքն

էլ քայքայուել էր: Նոյն վիճակի մէջ է և նրա ընկերուհին, որի հետ միասին էին սովորում. նա նոյնպէս թոյլ է, ուշաթափութեան ենթակայ և ստիպուած եղաւ դասընթացն աւարտելուց յառաջ թողնել ուսումը: Եթէ հնար է միայն աչքի ընկնող բազմաթիւ դէպքերից օրինակներ բերել, քանի, ուրեմն, նոյնպիսի՝ առաւել նսեմ օրինակներ աննկատելի են մուտ մ'ըրաքանչիւր հիւանդական մի դէպքին, որ անշուշտ յառաջանում է չափազանց նստակեցութիւնից մտաւոր աշխատանքի համար, գալիս է առնուազն վեց դէպք, երբ հիւանդութեան հասցրած մնասը ակնյայտնի չի լինում, երբ հիւանդութիւնը դանդաղ կերպով է դիզուում: Կազմուածքի ֆունկցիայի մէջ հետզհետէ քայքայումն է նկատուում, ֆիզիքական անեցողութեան վաղաժամ դադարումն է նշմարուում և բարակացաւի տրամադրութիւնը զօրանում է. այժմ յաճախ կրկնուող հոգեկան խօթութեան նշաններ են երևում, որոնք աւելի ևս ակնյայտնի են դառնում ֆիզիքական և բարոյական զարգացման ընթացքում: Որ մտաւոր անհամաչափ աշխատութիւնը քայքայում է կազմուածքը, այդ երևում է խելագարութեան բազմաթիւ օրինակներով մարդկանց մէջ, որոնք իրենց վաստակաւոր կեանքը անցնում են այս կամ այն մտաւոր ասպարիզում. այդպիսի աշխատանքն աւելի ևս քայքայող ազդեցութիւն է գործում մատաղահաս երիտասարդների դեռ ևս՝ չկազմակերպուած մարմնի վրայ: Նրանք անկարող են տանել այդպիսի աշխատանք, այդ տեսակ մտաւոր և ֆիզիքական լարումն, ինչպէս հասակաւորները: Եթէ մտքի անհամաչափ ճիգը այդքան աղետալի է հասակաւորների համար, ուրեմն կարելի է երեւակայել, թէ որքան մնասաբեր է մատաղ սերդի համար:

Ես կցանկայի, որ անգլիայի վերոյիշեալ երկու նշանաւոր մանկավարժների խօսքերը ի լուր նրանց կարդացուէին, որոնք չեն կամենում անձամբ ծանօթանալ մեր առաջարկած շարադրութեան հետ: Յարգելի մ—ր Կուիկը՝ իբրև պատասխան Մարկոս Պատտիսօնի այս խօսքերին թէ՛ «Գրքերի պակասութիւնը անգլիական ժողովրդի միջին դասի մտաւոր անշարժութեան ապացոյցն է» առարկում է. «Տարակուսելի է, որ մայր ցամաքի բոլոր միջին դասն աւելի գիրք ունենայ: Միայն լրագրեր կարդալու սովորութիւնն արմատացել է ամէն տեղ, որ աւելի զրացատրութեան նման է, քան գրականութեան: Նոյն իսկ զարգացած մարդկանց մէջ գրականութեամբ հետաքրքրուողների քիչ կպատահու: Մեծամասնութիւնը ծանօթ չէ նոյն իսկ Շէկսպիրի, Միլտօնի, վալտէր Սկոտի և Տէնիսօնի ստեղծագոր-

ծուծիւնները հետո Այս դասի ամբողջ ժամանակը, միտքն ու շահերը կենդրոնանում են մասնական պարապմունքների վրայ, որ շատ քիչ դէպքերում են շփոււմ գրականութեան հետ. մնացած ժամանակը նուիրոււմ է ընտանիքին, հասարակութեան կամ դատարկ զուարճութիւնների, որ գրականութեան հետ ոչ մի առընչութիւն չունին: Մշտական ընթերցանութիւնը դեռ ևս գրականութիւնը սիրելու ապացոյց չէ: Այդ սէրն արտացոլոււմ է երկերի գեղեցկութիւնը գնահատելու հմտութեան մէջ. իսկ թէ որքան քիչ են ձգտոււմ այդ բանին երևում է նրանից, որ շատ քչերն են կրկնում կարգացածը: Ընթերցողը սովորաբար կատարեալ անտարբերութեամբ է վերաբերոււմ ոճին և ջանք չի դնում կարգացած մտքերը ջոկջոկելու: Նա բաւականանում է ժամանակաւոր հրատարակութիւններով, քաղելով նրանցից հաճոյական տպաւորութիւններով, քաղելով «Գաղափարը, ասում է Վատիսօնը գրգուււմ է միտքը, ինքը մտքի արդիւնք լինելով, ուրիշի մտքի մէջ էլ արձագանք է յառաջ բերում, բայց շատերն ընդհակառակն՝ գիրքը ձեռք են առնում հանգստանալու դիտաւորութեամբ»:

ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Յաճախ դառն ճշմարտութիւնը մեզ համոզում է թէ կարգացած որքան արագ թռչում է մեր մտքից: Պատմութիւն սովորելիս ժամանակագրութիւնը և անունները շատ շուտով մոռացոււմ են: Ամբողջ դիւցազններգութիւններ, որ մենք առաջ բերան գիտէինք, վիպասանութիւնների բովանդակութիւնը, մասնաւոր մարդկանց բնաւորագիրը, նոյն իսկ մեզ քաջ ծանօթ հեղինակութիւնների վերնագրերը շատ անգամ այնպէս են անհետանում մեր յիշողութիւնից, որ կարծես թէ երբէք չը գիտէինք էլ:

Նախորդ գլխում մենք արդէն ասացինք, թէ մարդու ուղեղն այնպէս է կազմակերպուած, որ ամեն բան առանց բացառութեան չի կարող պահել, այլ միայն այնքան, որքան կարող է տեղաւորել: Մեր ձեռք բերած ծանօթութիւնների մեծ մասը մեզ համար լոկ իբրև մտաւոր վարժութիւններ և մտաւոր սնունդ են. նեղանալ այն պատճառով, որ մեր յիշողութիւնը դաւաճանում է մեզ, այդ միւնոյն է եթէ մենք զայն արայինք, որ չենք կարողանում մտաբերել թէ մի տարի առաջ նախաճաշին ինչ ենք կերել կամ թէ չէ ճշտութեամբ ու

ըողել թէ մի շաբաթ առաջ առաւօտեան զբօսանք կատարելիս՝ որքան ժամանակ գործ դրինք: Եթէ կարգացած գրքի մեծ մասը մոռացել ենք, այդ դեռևս չի նշանակում թէ անօգուտ կերպով կարդացինք: Ուրիշ դէպքերում շատ անգամ նոյն իսկ մխիթարական է, որ մոռանալու շատ բան մոռացուել է:

Թոյլ յիշողութիւնն այնպիսի բան է, որ կարելի է զգալի չափով ամբացնել: Յիշողութիւնը սրելու ամենամեծ միջոցը կատարեալ ուշադրութեամբ կարդալն է: «Կան մարդիկ, ասում է Նախագահ Պօրտէրը, որոնք զարմանալի յիշողութիւն ունին. բաւական է աչքի անցնեն մի երես որ իրենց յիշողութեան մէջ դրոշմուի: Ոմանք էլ կարդում են հէնց միայն նրա համար որ իսկոյն մոռացութեան տան նոյն իսկ ամենապարզ իրողութիւնները: Մենք յանձն չենք առնում բացազրիւ այս երևոյթները, այլ մատնացոյց ենք անում միայն ընթերցածը ըստ կարելոյն կատարելապէս իւրացնելու անհրաժեշտութեան վրայ, որը յիշողութիւնը վերականգնելու միջոց է: Նախագահ Պօրտէրը խորհուրդ է տալիս բնական ընդունակութիւնների և հակումների սահմաններից դուրս չը գալ և յիշողութիւնը չը ծանրաբեռնել ոյժից վեր աշխատանքով: «Կարդալիս ասում է նա, ընթերցողը պէտք է մտքով ձուլուի հեղինակի հետ: Եթէ հարկաւոր լինի այդ բանի համար կարդացածը նորից կրկնել, չը պէտք է արհամարհել կրկնութիւնը: Եթէ հատուածական արտագրութիւնները օգտաւէտ լինին, այն ժամանակ անհրաժեշտ է և այդ միջոցները գործ դնել: Այս միջոցն իսկապէս ասած մի հրապուրիչ բան չէ, բայց իբրև միջոց կարևոր է նպատակի հասնելու համար. իսկ նպատակը մտաւոր եռանդ և գործունեայ ուշադրութիւն զարթեցնելն է»: «Յիշողութիւնը ոյժ չէ, ասում է Բլաիվուդ-Մագազինը, այլ միայն օժանդակ միջոց է. նա ձեռք բերելիք հմտութիւններն է հաւաքում և ձանաչում է միայն իւր արդիւնքներով»:

Փիլիպպոս Համերտօնն այս կարծիքը յայտնեց թէ՛ Թոյլ յիշողութիւնը անբուժելի չարիք չէ: Յիշողութիւնը մի շոկվող ընդունակութիւն է, ասում է նա, որը կարողանում է պահել իրենում միայն օգտակարը և դէն է ձգում անպէտքը: Ինչ որ մեզ իսկապէս հետաքրքրում է այն մենք շատ հեշտութեամբ յիշում ենք առանց մտապահութեան արհեստական միջոցների դիմելու. և միայն այն է անհետ կորչում մեր յիշողութիւնից դէպի որը բուրովին անտարբեր ենք եղել: «Եթէ Գեթթէն մնար լոկ հասարակ ուսանող և թաղուէր իրեն քիչ հետաքրքրող իրաւաբանական գիտութիւնների մէջ,

այն ժամանակ գուցէ ամբողջ աշխարհն էլ չկարողանար համոզուել թէ նա բարձր ստեղծագործական տաղանդի տէր է: Այսպիսով այն մարդիկ, որ այլոց կամքով միայն ստիպուած են յիշողութիւնը ծանրաբեռնել այնպիսի մտաւոր սննդով, որ հակառակ է իրենց հակումներին, յիշողութիւնից բոլորովին զուրկ են երևում և վերջ ի վերջոյ իրենք էլ ընտելանում են նոյն կարծիքն ընդունել իրենց նկատմամբ: Վատ յիշողութիւնը շատ դէպքերում ամենալաւն է հանդիսանում, որովհետև նա ջնկջկոզ յիշողութեան կարգին է պատկանում: Այդ տեսակ յիշողութեամբ դժուար է յաջող քննութիւն տալ, բայց գրականութեան և արուեստների մէջ կարելի է համարձակ կերպով անուն ժողանգել: Նա անհամեմատ աւելի լաւ է խտրութիւն չդնող յիշողութիւնից, որն արկղի նման ընդունում է իւր մէջ այն ամենը, ինչ որ նրա մէջ դնում են: Հեղինակի կամ գեղարուեստագէտի համար պէտք չէ բազմարժանողակ յիշողութիւն, որը փոստատան նման ընդունում է ամեն բան, ինչ որ բերեն. պարբերական ընտիր հրատարակութեան նման տպագրում է միայն այն, ինչ որ համապատասխանում է իւր մտաւոր կեանքին»:

Ես կատարելապէս համոզուած եմ թէ հնարաւոր է յիշողութիւնը զարգացնել և կարգ ու կանոնի վարժեցնել: Յիշողութիւնը կատարելագործելու ճանապարհը ընթերցանելի գրքի հետաքրքրութեան աստիճանական զարգացման մէջն է և ոչ երբէք յիշողութիւնն ամրացնելու կեղծ ու պատիր հնարների մէջ: Յիշողութեան բուն էութիւնը առարկանների իրար հետ ունեցած յարաբերութիւնն և նրանց ներքին կապն իւրացնելն է և ոչ թէ նրանց արտաքին նկարագրութիւնը: Յիշողութիւնը պէտք է մեր մտաւոր աշխատանքին օգնէ, իսկ եթէ նա միայն ծանրաբեռնում է և մթնեցնում, այն ժամանակ նա վատ ծառայութիւն է անում:

Չպէտք է սողանալ, որ ոչ ոք իրաւունք չունի ուրիշների խելքը կառավարելու և ինչ ինչ կանոններ սահմանելու, օրինակ՝ յիշողութեան համար: Իսկ ինձ համար կասեմ, ես այնպիսի յիշողութեան տէր եմ, որ առանց դժուարանալու կարող եմ յիշել ոչ միայն կարդացած գրքի հեղինակի անունը, հրատարակչինը և տպարանինը, այլ և տառերի ձևը, երեսի թուղթը և տպագրութեան տարին: Երկու-երեք անգամ կարդալով գիմնադիօնի աշակերտների ցուցակը, ես կարող եմ յիշել բոլորի անունները, ազգանուններն ու ծննդավայրերը: Մի անգամ միայն աչքի անցնելով ուղեցոյցը ես յիշում եմ այն ամեն-

նը, ինչ որ պէտք է իմ ճանապարհորդութեան համար. հասնելով որ և է բազաբ ես կարող եմ զարմացնել ամենքին իմ ծանօթութեանց պաշարով, այնպէս որ շատերն ինձ հնախոյզի տեղ են դնում: Այս բոլորը յաջողում է ինձ առանց ամենափոքր դժուարութեան և ես զարմանում եմ թէ ինչպէ՞ս կարելի է այդպիսի դատարկ բաները չը յիշել: Բայց ես ամենևին իրաւունք չունիմ պահանջելու, որ ուրիշներն էլ այդ բոլորը յիշեն, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ոչոք չի կարող ինձ ստիպել բերան ասելու Կօլրիջի «Մերունի ծովագնացը» կամ երրորդ պունիկական պատերազմի տարին յիշելու: Մի խօսքով չի կարելի պահանջել, որ ուրիշներն էլ—յիշէին այնքան որքան մենք: Անհրաժեշտ է միայն որ ամեն մարդ աշխատի կարգացածը բարեխղճաբար իւրացնել և լաւ որոճալ:

Յիշողութեան բազմազանութեան մասին շատ գեղեցիկ է արտայայտել կարդիկնալ Նիւման. «Մենք կարող էինք վերացական գաղափար կազմել յիշողութեան մասին, թէ նա այնպիսի ընդունակութիւն է, որ կարող է պարունակել մեր բազմամեայ փորձառութեան բոլոր իրողութիւնները— բայց այդ մոլորութիւն կը լինէր. այդպիսի ամենաբովանդակ յիշողութիւն գոյութիւն չունի: Մենք ամէնքս յիշում ենք այն չափով, որ չափով մենք դատում ենք զանազան իրողութիւնների մասին. իսկ յիշողութիւնն ինչպէս մտաւոր զօրութիւն ուրոյն կարողութիւն չէ. նա կարող է միայն որոշ շրջանի նիւթեր յիշել, այլ ոչ թէ ամեն շրջանի: Մէկը կարող է ամբողջ դիւցազներգութիւն կամ լսած ճառը բառացի կրկնել, բայց ոչ թուեր. միւսը չափազանց ընդունակ է լեզուներ սովորելու, բայց մոռանում է մօտիկ անցեալի դէպքերը: Երբորդը կարգացածի բովանդակութիւնը յիշում է, իսկ անձնաւորութիւնները միտ պահելու յիշողութիւն չունի: Ես այնպիսի մարդիկ եմ ճանաչում, որոնք անսխալ յիշում էին թէ մի քանի տարի առաջ Ջատիկը թրք է եղել. կամ յիշում էին բոլոր՝ նոյն իսկ սակաւածանօթ մարդկանց անունները: Բայց ես հաւատացած եմ, որ այդպիսի բացառիկ յիշողութիւնը չի կարող հաւասարապէս ծաւալուել բոլոր առարկաների վրայ առանց բացառութեան: Հազար ու մի տեսակ յիշողութիւն կայ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ հազար ու մի տեսակ առաքինութիւն կայ:

ՅՈՒՇ ԱՏԵՏՐԵՐԻ ՕԴՏԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընթերցանութեան ամենալաւ եղանակի մասին առաջար-

կած մեր տեսութեան մէջ անհրաժեշտ է մի առանձին գլուխ նուիրել յուշատետրերի օգտակարութեան խնդրին: Այս բանի շարժառիթը այն ընդհանրացած իրողութիւնն է թէ՛ յուշատետրը պէտք է համարել ծանրաբեռնութիւն և ոչ հեշտութիւն ընթերցանութեան մէջ: Յուշատետրն՝ իբրև օժանդակ միջոց ընթերցանութեան և մտածողութեան, անտարակոյս օգտակար կարող է լինել: Բայց շատ յաճախ ընթերցողը համոզուելով թէ այդ եղանակը ամենաշահաւէտն է, ձեռք է բերում ահագին մեծութեամբ մի յիշատակարան այր-բենական ցանկով և, սկսելով, դիցուք, Տէնի Վենգլիական գրականութեան՝ ընթերցումը, ետանդով կտորներ է արտագրում առաջին հրկու-երեք գլխից: Բայց որովհետև նա՝ միևնոյն ժամանակ կարդում է և՛ լրագրեր և՛ ամսագրեր և ուրիշ ձեռքն ընկած գրքեր, ուստի և ուրիշ նկատողութիւններ էլ մտցնում է նա նոյն տետրակի մէջ: Մի քանի օրից կամ շաբաթից յետոյ նա այլ ևս անյարմար է համարում ընթերցանութեան ժամանակ ամեն անգամ գրիչ ու թանաքով յուշատետրի ետևիցն ընկնել: արտագրութիւններն ու նկատողութիւնները սկսում են հետզհետէ նուազել, յուշատետրն անպէտք է դառնում և տեղափոխուում է գրադարանի վերին դարակը կամ ոչնչութեան է դատապարտուում: Վերջ ի վերջոյ նա բռն է դառնում ընթերցողին, առանց գէթ մի փոքր օգուտ բերելու:

Յուշատետրը մի համեստ բան պիտի լինի և ծառայէ միայն իբրև օժանդակիչ յիշողութեան:

Շատ ընթերցողներ և հեղինակներ յուշատետր են պահում և չափազանց օգտակար են համարում: Ուրիշներն էլ հերքում են յուշատետրերի օգուտը: Միստէր Հովէն՝ Բօստօնի մի լրագրի խմբագիրն ասում է. «Ընթերցողի ուղեղն ամենալաւ ամենայուսալի յուշատետրն է. նա միշտ մօտդ է և որքան աւելի ես գործադրում, նոյնքան աւելի օգուտ է բերում. և ոչ ոք չի կարող կարգալ այդ գրքոյկը, բացի ուղեղի տիրոջից»: Մասամբ ևս միանգամայն համաձայն եմ Միստէր Հովէի հետ և կառևոր համարելով ծոցատետր ունենալը, ոչնչացնում եմ իսկոյն, երբ այլ ևս նրա անհրաժեշտութիւնը չեմ գգում: Երբեմն իմ նկատողութիւններս ծրարների մէջ եմ հաւաքում, որոնց վրայ ժողովածուի բովանդակութիւնն եմ նշանակում: Բայց այս դիպուածումն էլ չի կարելի ուրիշների համար որևէ օրէնք նախասահմանել: Ամերիկական լաւագոյն հեղինակներից շատերը յուշատետր պահելու սովորութիւնն ունէին և շատ օգտակար էին համարում: Էմէրսօնի յուշատետրը յայտնի է ամբողջ

աշխարհին և նրա գեղեցիկ նկարագրութիւնների մեծ մասը, ինչպէս ասում են, ուրիշ բան չեն, բայց եթէ նրանից մշակուած արտագրութիւնները Նա արձանագրում էր ոչ միայն իր կարծիքներն ու հայեացքները, այլ և ուրիշներինը: Մի քանի տարի առաջ ես պատահմամբ կարդացի երկու ամերիկացի հեղինակների՝ Բրաունս Այլփոտի և Ռէյ Պայմերի գրագրութիւնը. նրանք իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքում շարունակեցին նամակագրութիւնը և ի լոյս ընծայեցին առանձին հատորներով: Այս գրագրութիւնը պարունակում էր հետաքրքրութեամբ լի դէպքեր նրանց առօրեայ կեանքից: Այդպիսի ժողովածուները յուշարձանների նշանակութիւն ունին և որոշ ժամանակի պատմական գնահատութեան համար անգին նիւթեր են:

Պատկառելի Յովսէփ Կուկի եղանակն էլ ուշադրութեան արժանի է. նա լրագրերից կտորներ էր հաւաքում, խիստ զըննութեան էր ենթարկում և իւր ուզած անհրաժեշտ տեղեկութիւնները պարունակող կտորներից կազմում էր իւր յիշատակարանը: Նա սովորութիւն ունէր նկատողութիւններ էլ գրելու և իւր գրքերի վրայ. «Այս կերպ, ասում էր նա, ես սովորեցի գիրքը վերստին կարդալ լուսանցքներում գրած նկատողութիւններով, որոնք իմ ամենալաւ յիշատակարանն էին կազմում: Սօսքս անշուշտ իմ սեպհական գրքերի մասին է»: Միստէր Բիլէրը յուշատետրի օգնութեանը չի ապաւինում, բայց խորհուրդ է տալիս ուսանողներին այդ եղանակին հետևելու. «Գլխատրապէս, ասում է նա, պէտք է խորասուզուել կարդացածի մէջ», այդ դէպքում ոչ մի գիրք ձանձրալի չի երևայ:

Հանգուցեալ Վիլիամ Ռիդը՝ Ամերիկացի լաւագոյն բէլլետորիստներից մէկը, իրաւացի կերպով է խօսում տպագրական հատուածների մասին, որ յարմար է գալիս նաև յուշատետրերին: Ինչպէս որ բժշկի առանձանենեակում պատրաստի պահուում են վիրաբուժական զանազան գործիքներ, որոնք ծածկուած են կողմնակի մարդկանց աչքից, այնպէս էլ հեղինակի կամ պերճախօսի գրադարանում կայ մի սրբազան անկիւն լի զանազան նկատողութիւններով, արտագրութիւններով և ստուգիչ բառարաններով: Այսպիսի ժողովածուներից սովորաբար օգտուում են ուսանողները իրենց շարադրութիւնների համար ամեն տեսակ մակագրութիւններ հանելու, որպէս զի ցոյց տան թէ չափազանց շատ են կարդացել: Այսպիսի եղանակն անօգուտ է: «Այդ տեսակ ծանօթութիւններն, ասում է բանաստեղծը, անդարձ կորած ժամանակն են ցոյց տալիս»: Փոխ ա-

ուած հատուածներից կազմուած շքեղ պատկերաւոր շարադրութիւնները խորութիւնից զուրկ, վայրիվերոյ խելքի են ապացոյց և փորձուած քննական հայեացքը հեշտութեամբ որոշում է այդպիսի մտքերը ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնից: Ժողովածուներն ու բառարանները սեպհական մտածողութեան տեղ բռնել չին կարող. նրանք յիշողութեան համար լոկ օժանդակ միջոցներ են: Նոյն նշանակութիւնն ունին և յուշատետրերը. նրանք մտքի ստեղծագործութեան փոխարինել չեն կարող, նրանք ձեռնհաս են միայն հաստատել և զինել միտքը»:

Մասաչուզէտի արհեստագիտական դպրոցի ուսուցչապետ Գ. Ատկինսօնը ընթերցանութեան վերաբերեալ մի դասախօսութեան մէջ համակրանքով է խօսում յուշատետրերի վերայ: «Դասախօսութիւնս չեմ կարող ամփոփել, ասում է նա, առանց մի փոքրիկ գործնական խորհուրդ տալու ձեզ. նաւապետ Կէտլէից օրինակ առէք. մի միտք յղանալիս իսկոյն ուշատետրի մէջ առէք. սրամիտ ձերունի թոմաս Ֆուլլիշէն ասում է. «Ձեր ծանօթութիւնները հաւասար բաժին արէք ձեր յիշողութեան և յուշատետրի մէջ. վերջինս հնարաւորութիւն կտայ ձեզ ամբողջ ծանօթութիւնների ահագին խումբ կազմել, երբ նրանց պահանջ զգաք»: Այս խօսքը մի քանի տարի յառաջ արտագրել եմ և ի միջի այլոց պահում եմ իմ յուշատետրումս: Բանը նրանում չէ թէ ինչ և ինչպէս պէտք է կարդանք, այլ թէ ինչպէս պէտք է խորհնք կարդացածի վրայ: Ընթերցանութիւնը վառելիք է, միտքը կրակ, որ ընդունակ է այրել այն ամեն՝ ինչ որ վառուող նիւթ է պարունակում: Մենք չենք կարող ամեն ժամանակ նախատեսել թէ որ աղբիւրները յարմար այրուող նիւթ կտան մեզ: Երբեմն մեզ համար անհրաժեշտ տեղեկութիւնները անսպասելի կերպով պատահում են մեզ լրագրերի սիւնակների մէջ կամ մի գրքում, որ վաղուց ի վեր մուսուսութեան մոխրով ծածկուած է հղել: Երբեմն ամենադատարկ խօսակցութիւնները կարող են մտքի սնունդ լինել: Բարձր կրթութիւն ստացած բանասէր Լօրդ Ստրանգֆօրդը բաւականութիւն էր գտնում այն անունների ստուգաբանութեանց մէջ, որոնք պատահում էին երկաթուղիների ցուցակներում: Սակաւ ունակութեան տէր մտքի համար, ընդհակառակն, մի ամբողջ գրադարանն էլ կարող է անպտուղ անապատ երևալ: Ձեզ հետաքրքրող առարկային վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւններն և մտքերը մի տեղ ժողովեցէք և պիտի զարմանաք այն կարգի և հետևողականութեան վրայ, որով նրանք տեղ կբռնեն ձեր մտածողութեան մէջ և կը հարստացնեն նրան: Այս է ինքնա-

կրթութեան ուղիղ հնարը, եթէ լոկ մեքենական աշխատանք չդառնայ: Այստեղ անհրաժեշտ է մտքի գործունէութիւնը, առանց սրան նոյն իսկ ընթերցանութիւնը լոկ գուարճութիւն կդառնայ, Անհրաժեշտ է նոյնպէս մի որոշ եղանակ մշակել: Ես ինքս գրականական յուշատետր եմ պահում. ամեն օր գրում եմ այն ամեն, ինչոր հետաքրքիր է երևում ինձ և ազատ ժամերում ընթերցանութեանս ու դիտողութիւններս արդիւնքները կարգի եմ բերում:

Իբրև ամփոփումս այս գլխի ես Չարլս Դերֆիի խօսքերն եմ յառաջ բերում նոյն նիւթի մասին. «Յուշատետրն, ասում է նա, գրականութեամբ պարագող մարդկանց համար նոյն է, ինչ որ հաշուէգիրքը՝ վաճառականների համար. նա օգտակար է միայն այն դէպքում, երբ կարգով է յառաջ գնում և ամեն ժամանակ միևնոյն նպատակին է ձգտում: Հաշուէգրքի մէկ երեսը կարող է ամբողջ գործի ընթացքը պարզարանել, այդպէս էլ յուշատետրում խիստ կարգ ու կանոն պիտի պահուի ստուգութիւնների յարմարութեան համար: Գրական գործիչներից շատերը, ժամանակի սղութեան պատճառով, սահմանափակուած են միայն ակնարկներով և ուրուագծերով առանց որևէ կարգաբանութեան: Ժամանակ անցնելուց յետոյ նոյնիսկ իրենք չեն կարողանում որոշել այն խառն . ի խուռն, երբեմն էլ իրար հակասող նիւթերը:

Դարձեալ մի քանի խորհուրդ, որոնք փորձերից են հանուած: Յուշատետրերը շատ փոքր պիտի չլինին, որ իրենց քանակովը դժուրացնեն գործը և ոչ էլ այնքան մեծ, որ դարձեալ անյարմար է: Իւրաքանչիւր տետրը թուագրած երեսներ պիտի ունենայ և յաջորդական համար: Ամեն մի նկատողութիւնը ստորագծած վերնագիր պիտի ունենայ, որոնց մէջտեղում մի քանի բաց տող. չպէտք է մոռանալ որ վերնագիրն անշուշտ այբբենական կարգով պիտի լինի, որպէս զի ստուգելիս կարելի լինի աչքի անցնել գրքոյկները ինչպէս մի շարադրութեան յաջորդական հատորների շարք: Գրականութեան կամ նրա մի ճիւղին նուիրուած մարդկանց համար, այս ձևը պէտք է փոխուի մանրամասնութեանց ներմուծութեամբ. այբբենական ցանկը շուտով կորցնում է իւր կարգը, իսկ արտագրութիւններն ու նկատողութիւններն՝ իրենց յարաբերական տեղը.

Այս անյարմարութիւնից խուսափելու համար առաջարկուում են յուշարար տոմսակներն նրանց միշտ կարելի է կարգի բերել, երբ որ նոր նիւթ հաւաքուի: Հասարակ այբբենա-

կան ցուցակում չի կարելի շարունակ վերնագրեր աւելացնել, որով բազմազան և անխտիր կդառնան նրանք: Իսկ տոմսակներն, որ հաստ թղթից են կտրատուում, դրուած են մի արկղի մէջ և բաժանուած են գլխագրերով, որոնք գրուած են տոմսակի աչքի ընկնող ծայրում, ամենալաւ և շատ կողմից յարմարութիւններ ունեցող այլ-բենական ցուցակ են կազմում:

Այդ տոմսակներն երկու բթաչափ լայնութիւն և հինգ բթաչափ երկարութիւն ունին: Տոմսակների այս եղանակը կարող է ամեն առարկայի և նրանց վերնագրերի համար յիշատակարանի տեղ ըռնել. նա նշանաւոր ծառայութիւն կարող է անել գիտութեան որևէ ճիւղի ուսումնասիրութեան կամ գրականութեան ասպարիզում:

ՃԱՇԱԿԻ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄՆ.

Ճաշակն անտարակոյս զարգանում է. այս մի անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ ոչ մի ապացոյցի կարօտ չէ: Սակայն մի քանի ընթերցողներ կասկածում են այս բանում, «Ես բանաստեղծութեան ճաշակ չունիմ» ասում է մէկը, «Պատմութեան ընթերցումից ոչ մի բաւականութիւն չեմ զգում» նկատում է միւսը. «Կենսագրութիւնները հիանալի բաներ են, բայց նրանցից ոչ մէկը մինչև վերջը ես երբէք չէի կարող կարդալ» բացականչում է երրորդը. «Ես հաւատացած եմ, ասում է մի ուրիշը, որ Վալտէր Սկոտն և Ժորժ Էլիոտն աւելի օգտակար են քան Ջէմսն ու միսս Բրէդֆօնը, բայց իմ ճաշակովս, ես վերջիններին եմ գերադասում»: Այսպիսի նկատողութիւններ շատ են լսում մանկավարժները, որոնք ուզում են ազդեցութիւն գործել ընթերցանութեան ճաշակի վրայ: Այս ազդեցութեան հնարաւորութիւն մերժողները մոռանում են, որ բնութեան մէջ ամէն ինչ աճման և կատարելագործութեան է ենթակայ. նրանք կարծում են թէ գրական ճաշակը մի անփոփոխ բան է, թէ նրան փոփոխել չի կարելի, ինչպէս որ երկրի բնակիչը լուանի վրայ տեղափոխուել չի կարող:

Լօրդ Լիտտօնը, որին ես անաչառ հեղինակ էլ չեմ համարում, որին կարելի է ամեն ժամանակ դիմել կիանքի կասկածաւոր խնդիրների որոշման համար, այնուամենայնիւ ճաշակի զարգացման վերաբերութեամբ իւր վիպասանութեան հերոսներից մէկի բերանում հետևեալ խօսքերն է դրել թէ՛ առողջ դատողութիւնը և լաւ ճաշակը առողջ մտածողու-

Թիւնից և առողջ վարմունքից են ստացուում. վերջիններն էլ արդիւնք են ինքզինք մշակելուն և ոչ բնածին խառնուածքի: «Առողջ իմացականութիւնը, ասում է նա, բացառապէս մտքի սեփականութիւնը չէ, այլ մտաւոր և բարոյական ընդունակութիւններէ հաւասարակշռութիւնն է: Մտլի մարդիկը, որոնք գերուած են իրենց կրքերից, յաճախ հանճարաւոր են լինում, բայց կեանքի մէջ շատ քիչ է պատահում, որ առողջ իմացականութիւն ունենան. այդպիսիները երբեմն փայլուն արդիւնքների են հասնում՝ բայց միայն պատահականութեան շնորհիւ: Կեանքի ուղիղ, ազնիւ ճանապարհով ընթացող մարդը աւելի օգտակար անձնաւարութիւն է թէ իւր, թէ այլոց համար, քան հանճարով օժտուածը: Այդ տեսակ մարդու համար ասում ենք թէ առողջ իմացականութիւն, ուղղամտութիւն, դէպի իւր անձն յարգանք և անձնուրացութիւն ունի: Հազարաւոր փորձանքները, որոնց միջից յաղթանակով է դուրս գալիս նա, փորձաքար են նրա ազնուութեան և մարդկային բարդ բնաւորութեան ուրիշ զանազան կողմերի: Այս տեսակ մարդիկ դժուար թէ առողջ դատողութեամբ օժտուած լինէին, եթէ ջանքեր չանէին ազատ պահել իրենց անձը նախանձի հաշող ոգուց, մնափառութիւնից և ուրիշ մոլերեցնող հոգեկան դիդուկներէից: Հետևաբար առողջ իմացականութիւնը վերացական գաղափար կամ եզակի տաղանդ չէ. նա ուղիղ, պայծառ մտածողութեան արդիւնք է և զանազանուում է փաստաբանի կամ դատախազի նրբամտութիւնից այնպէս, ինչպէս Սոկրատէսի փիլիսոփայութիւնը Գորգիասի պերճախօսութիւնից: Ինչպէս որ անձնական յատկութիւնների ամբողջութիւնը հասկացողութիւն է առաջին մարդու մասին այնպէս էլ նոյնանման յատկութիւններով օժտուած ամբողջ մի խումբը գաղափար է տալիս մի ամբողջ ազգի մասին: Անդլիան յայտնի է իւր առողջ խոհականութեամբ, բարեխղճութեամբ՝ գործնական յարաբերութեանց մէջ, սիրով՝ արդարութեան և արդարադատութեան մէջ, համեմատաբար սակաւ յանցագործութեանց մէջ մայր ցամաքի համեմատութեամբ, եռանդով և տոկոսուութեամբ՝ ձեռնարկութիւնների մէջ. այս բոլոր յատկութիւնները համարձակ և առողջ կազմուածքի պտուղներ են»:

Լորդ Լիտտօնի՝ տպաւոր անգլիացուն վերագրած համարձակ և առողջ կազմուածքը անխոնջ կերպով ձգտում է դէպի լաւը, դէպի այն՝ ինչոր կարող է բարձրացնել և ոչ ստորացնել: Այդպէս է և գրքերի ընտրութեան նկատմամբ: «Ակնյայտնի ճշմարտութիւն կարելի է համարել, ասում է Պօտտէր եպիսկոպոսը, որ մարդկանց մտքի մակերևոյթը նրանց կարգացած

գրքերից բարձր լինել չի կարող: Եթէ մարդ չի ձգտում աւելի վսեմ ընթերցանութեան, նշանակում է թէ նա ի նկատի չունի աղդել իւր մտաւոր ընդունակութիւնների զարգացման վրայ»: Նախագահ Պատտէրն ասում է. «Ոգևորութիւնը, հանճարեղութիւնը, անձնական ճաշակը դեռ ապացոյց չեն ինքնաճանաչութեան. և թէ հանճարեղութիւնը մարդու ընաւորութեան մէջն է, այն ժամանակ նա ինքնագիտակցութեամբ կարող է իւր անհատական կատարելութեանը հասնել»: Ով որ մտաւորութեամբ է կարողում, նա կիմանայ թէ ինչ վիճակի մէջ է իւր մտաւոր զարգացումը և ժամանակով ինչի կարող է հասնել: Իւր միտքը վարժելով նա կաշխատի մաքառել իւր ախտաւոր կրքերի հետ և փոխել նրանց բարձր դրդումներով:

Մենք պիտի սովորենք ճանաչել գրքերն այնպէս, ինչպէս սովորում ենք ուրիշ առարկաները ճանաչել: «Ով կարող է լաւ գրքերի արժանիքը գնահատել, բացականչում է ուսուցչագետ Ատկինսոնը, մտքի այս նաւերի արժանիքը, ինչպէս որ սրամտութեամբ անուանում է նրանց Բէկօնը, որոնք շրջում են ժամանակի ալիքների վրայ և իրենց թանկագին բերը խնամքով մէկ սերնդից միւս սերնդին են տանում: Այդտեղ ընտիր գլուխները անցեալ ու ներկայ ժամանակի իմաստութիւնն են յանձնում մեզ, որ բազմամեայ մտածողութեան արդիւնք է. երևակայութեան առաջին շողերը տիեզերքի գեղեցկութիւններն են լուսաւորում մեզ համար, ընաւորութիւններ և տիպեր պարզարանում, որոնց իզուր ենք աշխատում նմանել: Այս բոլորը գրքերիցն է իմացուում և այս գիտութիւնը կրթուած մարդու նախանձելի արածնութիւնն է»:

Այս տեղեկութիւնները ոչ պատահամբ քաղել կարող ենք և ոչ մեր գլխով անցած գնացած փորձերի վրայ հիմնուելով. «Ենք ես մարդ դարձայ, ասում է Պօղոս առաքեալը, իմ բոլոր մանկութիւնս մերկացայ»: Հէնց այդպէս էլ իւրաքանչիւր խոհուն ընթերցող պիտի դէն ձգէ մանկական սովորութեամբ հրապուրուել առասպելական պատմութիւններով, պատկերներով, մոռացութեան տալով գիտութիւն և մտքի զարգացումն ձեռք բերելը: Ընթերցողներից շատերը, եթէ ոչ բոլորը, մանկական հասակի սահմաններից չեն ելնում. լինում է և այսպէս որ մանկութեան օրերում նրանք աւելի շատ են կարգացել քան հասակն առած ժամանակը:

Ոչ միայն գրքերի ընտրութեան այլ նոյն իսկ ընթերցանութեան մէջ պէտք է կարողանալ ընտրել գրքից այն, ինչ որ աւելի վսեմացնում է միտքը: Այստեղ մի քանի շահեկան խոր-

հուրդներ յառաջ կրեբեմ, որոնք տպուած են Բօստօնի Վրահանական աշխարհում)։ Վրեթէ ամեն մի անդարար նիւթ թոյնի մի մասնիկ է պարունակում իւր մէջ. մեր կազմուածքի ամենանշանաւոր պաշտօններից մէկն էլ այն է, որ օգտակարը խնամքով իւրացնում է և վնասակարը մի կողմն է ձգում։ Դեղձը կապտաթթուոյթ է պարունակում, թրթնջուկը թթուաշուրթիւն. թէլը, տոմաթէսը, գետնախնձորը այնքան վնասակար նիւթեր են պարունակում, որ նրանց գործածութիւնը մահաբեր պիտի լինէր մարդու համար, եթէ նրա կազմուածքը մարմիններն օգտակար և վնասակար մասերի լուծելու զօրութիւնը չունենար։ Եթէ մարդս օժտուած չլինէր ինքնապաշտպանութեան ընդունակութեամբ, նա չպիտի կարողանար իբրև կերակուր գործածել կէսն անգամ այն նիւթերի, որոնք այժմ ոչ միայն անունդ են տալիս նրա մարմնին այլ և պարարում են նրա քիմքը։ Սրա նման մի բան էլ պահանջուած է մարդուց ընթերցանութեան գրքեր ընտրելիս։ Խելքը՝ փրկիքական գործարանների նման, առաջարկուած կերակուրներիցը միայն օգտակարը, հաճոյական և անվնասն ընտրելու ընդունակութիւնը պիտի պահպանի և միևնոյն ժամանակ դէն ձգի այն ամենը, ինչ որ վնասակար և անօգուտ է։ Դրականութեան մէջ սակաւ կպատահին այնպիսի գրքեր, որոնց մէջ երկու տարրը՝ վատը և լաւը միասին չլինին։ Պատմութիւնը վտանգաւոր օրինակներով լիքն է, բանաստեղծութիւնը բորբոքող պատկերներով առատ, զրոյցներն ու վիպասանութիւնները շատ անգամ անբարոյականացուցիչ ազդեցութեամբ են երևան գալիս։ Բայց սրանով հանդերձ եւ վատ գրքերը լաւութեան մի մասն են պարունակում. այնտեղ կարելի է գտնել ուշադրութեան արժանի պատկերներ, նմանելու արժանի օրինակներ։ Փորձուած մանկավարժները եւ տեսութեամբ և գործնականութեան մէջ իրենց բոլոր ուշքը պիտի դարձնեն ընթերցողներին սովորեցնելու գրքերից հանել լաւը, ճշմարիտը և գեղեցիկը, իսկ վատը, կեղծը և խոտելին անուշադիր թողնել։ Այս եղանակն իւրացնելով երիտասարդները գոնէ ապահոված կլինին իրենց վնասակար գրքերի ազդեցութիւնից և մտաւոր զարգացման յաջող ճանապարհը կըռնեն։

Մեծ հեղինակները միևնոյն ժամանակ և օգտակարներն են. նրանց մէջ երբեմն պատահող թոյլ տեղերը, կոպիտ ոճը, սեթևեթութիւնը կամ չարութիւնը միայն պատահական բաներ են։ Օրինակելի հեղինակները կարողալիս դէն ձգելու քիչ բան է լինում, գրեթէ բոլորը պէտք է իւրեզմանի մեր կեանքի ա-

